

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

TÜNZALƏ LƏTİF QIZI BAXŞIYEVA

**QAFQAZ TƏQVİMİNDƏ QEYDƏ ALINMIŞ
TÜRK MƏNŞƏLİ TOPONİMLƏRİN
TARİXİ-LİNGVİSTİK TƏHLİLİ**

10.02.06- Türk dilləri

Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKI - 2011

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi məsləhətçi:

Q.İ.Məşədiyev

Filologiya elmləri doktoru, professor

Rəsmi opponentlər:

S.H. Mehdiyeva.

Filologiya elmləri doktoru, professor

F. R. Xalqov

Filologiya elmləri doktoru, professor

N. Ə. Əsgərov.

Filologiya elmləri doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dillər Universiteti

Müdafə «_17_»_____01_____2012-ci il saat ____-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında olacaqdır.

Ünvan: Az 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat «_____» _____ 2011-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri doktoru, professor:**

Q.İ.MƏŞƏDİYEV

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilçiliyində respublikamız, onun ayrı-ayrı bölgələri, Ermənistan, Gürcüstan ərazilərindəki toponimlər araşdırılsa da, bütövlükdə Qafqazın türk mənşəli coğrafi adları tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Məhz bu səbəbdən «Qafqaz təqvimi»ndə qeyd alınmış türk mənşəli toponimlərin tarixi – linqvistik baxımdan tədqiqi aktualdır. Qafqaz ərazisindəki toponimlərin öyrənilməsi ümumtürk, eləcə də Azərbaycan onomologiyası üçün çox vacib məsələlərdəndir. Adı çəkilən mənbə toponimlərin elmi səviyyədə izah edilməsi üçün qiymətli faktlar verir.

Uzaq keçmişdən soraq verən onomastik vahidlər «Qafqaz təqvimi»ndə müasir dövrümüzə qədər qorunub saxlanılmışdır. Onlara əsaslanaraq toponimik sistemdə, coğrafi adlarda zaman-zaman baş vermiş dəyişiklikləri izləyə bilərik. Bəzən toponimlər haqqında söylənilmiş yanlış fikirlərin, mülahizələrin aradan qalxması üçün mənbəyə istinad etmək lazım gəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu milli və mədəni sərvətin tarixi-linqvistik istiqamətdə tədqiqi toponimlərin areallarını öyrənmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. «Qafqaz təqvimi»nə əsaslanaraq ərazidəki toponimlərin paralelliyi haqqında, onlardan hansının ilkin, hansının sonrakı olması barədə fikirlər söyləmək olar. Qafqaz ərazisindəki türk mənşəli toponimlərdəki paralellik türkdilli xalqların yaşadığı coğrafi regionun genişliyini göstərir. Tədqiqat Qafqazın türk dilli xalqlarının tarixinin, eyni zamanda tarixi coğrafiyasının hərtərəfli araşdırılması üçün geniş imkanlar yaradır. Müasir dövrdə regionun türklər yaşamayan ərazilərində XIX yüzillikdə mənbələrdə qeyd alınmış türk mənşəli toponimik vahidlərin araşdırılıb üzə çıxarılması, onların elmi izahının və linqvistik təhlilinin verilməsi bu adların unudulmasının qarşısını alır. Türk xalqlarının tarixən yaşadıkları ərazilərin dəqiqləşdirilməsində, etnik tərkibinin müəyyənləşdirilməsində tarixi mənbələr üzrə aparılan toponimik tədqiqatlar faydalıdır. Toponimlər mənsub olduğu xalqın tarixini, dilini, yaşadığı ərazinin coğrafi durumunu əks etdirən ən qiymətli sərvətlərdəndir. Tayfa, qəbilə və xalqların bir yerdən başqa yerə köçməsi, qovuşması, əhalinin iqtisadi həyatı, peşə və sənət məşğulluğu toponimlərdə öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan yer adlarında türklərin tarixi izlərini qoruyub saxlamış toponimlərin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir.

Qafqazın toponimiyasının böyük bir qismini təşkil edən türk mənşəli yer adları müxtəlif dövrlərin, əsrlərin məhsuludur. Ərazidə türkdilli etnosların dil materialları əsasında yaranmış ən qədim vahidləri daşlaşmış

formada zəmanəmizə qədər mühafizə etmiş toponimik vahidlər çoxdur.

Məlumdur ki, ölkənin, xalqın tarixini öyrənmək üçün yazılı mənbələr, daş kitabələrlə yanaşı toponimlərin də araşdırılması faydalıdır. Belə ki, bir çox mənbələr zaman keçdikcə yox olur, yaxud şüurlu şəkildə məhv edilir. Lakin elə toponimlər var ki, əsrlər boyu eldən-elə, dildən-dilə keçərək bu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Bəzən hər hansı bir yazılı mənbənin verə bilmədiyi məlumatı toponimlərdən əldə etmək mümkündür. Azərbaycanın keçmişi ilə bağlı materiallar az olduğuna görə xalqımızın tarixini və dilini öyrənmək baxımından toponimlər çox əhəmiyyətlidir. Uzaq keçmişdə baş vermiş etnik proseslər, hadisələr öz izlərini qabarıq şəkildə Qafqazın toponimiyasında da qoymuşdur. Ərazidəki türk mənşəli toponimlərin böyük bir qismini ayrı-ayrı tayfa və tayfa birləşmələrinin adları təşkil edir ki, bu da əhalinin mənşəyi, etnik tərkibi haqqında tutarlı faktları özündə əks etdirir.

Zaman keçdikcə unudulmuş, dəyişdirilmiş və ya təhrif olunmuş, tərcümə edilmiş adları müəyyənləşdirmək baxımından «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınan türk mənşəli toponimlərin tədqiqi önəmlidir. Bu gün düzgün yazılış formasında verilməyən toponimlərin ilkin, mənbədəki variantının göstərilməsi vacibdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi toponimlər yerli dili bilməyən rus məmurları tərəfindən yazıya alındığı üçün mənbədə tarixən formalaşdığı kimi göstərilməmişdir.

«Qafqaz təqvimi» tarixi fakt kimi rus imperiyasının türk xalqlarının toponimlərdə daşlaşıb qalan tarixi izlərini silmək, onları öz soy-kökündən ayırmaq, yaratdıqları mədəniyyətdən uzaqlaşdırmaq siyasətini özündə əks etdirir. Məcmuənin 1900-cü ildə nəşr olunmuş buraxılışında bir qisim türk yer adlarının yanında rus və erməni siyasətinin nəticəsi olan dəyişdirilmiş formalar göstərilmişdir: Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Babakənd - Бададзор, Zeylik - Пип, Bayan - Бананць, Quşi - Хачакан, Şuşa qəzasında Çanaxçı - Австранаць, Zəngəzur qəzasında Alxanyurd - Ермовка, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Çiçəkli - Цахкинць və s.

Rusların tabeliyində olan Qafqaz ərazisində bir çox türk mənşəli coğrafi adlar yad adlarla əvəz olunaraq bu ideologiyanın qurbanı olmuşdur. Müasir inzibati-ərazi bölgülərində göstərilməyən belə toponimlər «Qafqaz təqvimi»ndə mühafizə olunur. Azərbaycan torpaqlarının istila olunması nəticəsində minlərlə qədim türk yer adları dəyişdirilmişdir. Onların öyrənilməsinin, linqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilməsinin əhəmiyyəti böyükdür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi

«Qafqaz təqvimi»nin müxtəlif buraxılışlarında qeydə alınmış türk mənşəli toponimləri tarixi-lingvistik baxımdan araşdırmaqdan, onların areallarını müəyyən etməkdən ibarətdir. «Qafqaz təqvimi» toponimlərin öyrənilməsi üçün qiymətli faktlar verən mükəmməl bir mənbədir. Tədqiqatda Qafqaz ərazisindəki türk mənşəli toponimlərin bir çoxunun dəyişdirilməsi əsas amil kimi götürülmüşdür. Bu işi kompleks şəkildə tədqiq etmək üçün müəllifin qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- toponimlərin qrammatik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, dilçilik baxımından təhlil etmək;
- mənbədə qeydə alınan oykonimləri, oronimləri və hidronimləri toplayıb sistemə salmaq, onların əmələ gəlmə, yaranma yollarını, fonetik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, etimologiyasını açıqlamaq;
- araşdırma apararkən digər ərazilərdəki paralel coğrafi adlarla fərqli və oxşar cəhətləri müəyyənləşdirmək;
- toponimlərin leksik-semantik xüsusiyyətini aydınlaşdırmaq;
- bir çox toponimlərin formalaşmasında xüsusi əhəmiyyəti olan coğrafi terminləri, topoformları tədqiqatə cəlb etmək;
- toponimlərdə qorunan qədim türk leksik elementlərini üzə çıxarmaq;
- təhrif olunmuş toponimləri bərpa etmək;
- ərazinin toponimiyasında dialekt və şivələrimizdə işlənən sözləri müəyyən etmək;
- toponimlərin əmələ gəlməsində tipik modelləri müəyyənləşdir-mək;
- tarixən mövcud olmuş, müxtəlif səbəblərdən itib getmiş toponimləri mənbələr əsasında açıqlamaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Qafqaz ərazisindəki türk mənşəli toponimlər ilk dəfə olaraq «Qafqaz təqvimi»nin müxtəlif buraxılışlarına əsasən tarixi-lingvistik aspektdə öyrənilmişdir. Tədqiqatın əsas elmi yeniliklərindən biri toponimlərin tarixi və areal xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasıdır. Qafqaz ərazisindəki bir sıra toponimlərin lingvistik təhlili ilk dəfə bu dissertasiyada verilmişdir. Aparılan araşdırmalar əsasında sübut edilmişdir ki, türklər bu ərazinin ən qədim sakinlərindəndir. Müəyyən edilmişdir ki, Qafqazın toponimiyasında bir sıra qədim türk sözləri daşlaşıb qalmışdır. Toponimlərdə mühafizə olunmuş türk tayfa adlarının araşdırılması, bu tayfalar haqqında məlumatların verilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini səciyələndirən cəhətlərdəndir. Mənbədə qeydə alınmış oykonimlər, oronimlər, hidronimlər elmi-nəzəri baxımdan geniş şəkildə araşdırılmış, onların qrammatik xüsusiyyətləri Azərbaycan dili və qohum türk dilləri materialları əsasında izah edilmişdir.

Dissertasiyada qədim türk uluslarının keçmişini özündə yaşadan, həm

ilkın şəklını saxlayan, həm də fonetik və morfoloji cəhətdən dəyişikliyə uğramış toponimlərin linqvistik təhlili xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Aparılan araşdırmada sübut olunur ki, «Qafqaz təqvimi»nin müxtəlif buraxılışlarında rus imperiyasının siyasəti nəticəsində dəyişdirilmiş toponimlərin yanında anlaşılmazlığa yol verməmək üçün köhnə (türk mənşəli) variantının verilməsi bu torpaqlardan türklərin tarixi izlərinin silinməsini göstərən faktlardandır.

«Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış Azərbaycan toponimləri xalqımızın keçmişini özündə yaşadır. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, azərbaycanlıların etnik tarixini araşdırarkən mənbə kimi onlardan istifadə oluna bilər.

Eyni zamanda tədqiqatda şərh olunan məsələlər yeni araşdırmalara istiqamət verə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatda əldə olunan nəticələrin həm nəzəri, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Dissertasiya tarixi toponimikanın öyrənilməsi baxımından faydalıdır. Əsərdəki müddələrdən dilçiliyin müxtəlif sahələrində (dil tarixi, onomologiya, dialektologiya) istifadə etmək mümkündür. Araşdırma Qafqazda tarixən mövcud olmuş ayrı-ayrı quberniyaların, vilayətlərin, qəzaların, dairələrin və s. ərazilərin toponimlərini tədqiq edən mütəxəssislər üçün gərəkli ola bilər. Tədqiqatın nəticələri Qafqazın müasir toponimiyasına və türk xalqlarının areal onomastikasına aid tədqiqatlar üçün də faydalıdır.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti bir də ondan ibarətdir ki, araşdırma bütövlükdə türklərin, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixi, etnogenezi, dünyagörüşü haqqında təsəvvür yaratmağa imkan verir. Qaynaqdakı toponimik vahidlərin hərtərəfli öyrənilməsi türk xalqlarının maddi və mədəni mədəniyyətinə dair bir sıra mühüm məsələlərin aydınlaşdırılması üçün əhəmiyyətlidir. Türklərin tarixən yaşadıkları ərazilərin dəqiqləşdirilməsində, etnik tərkibinin müəyyən edilməsində tədqiqat işindən yararlanmaq olar.

İşin praktik əhəmiyyəti isə budur ki, əldə olunmuş faktik materiallardan izahlı toponimik lüğətlərin, dərs vəsaitlərinin hazırlanmasında, xüsusi seminar və kursların təşkil olunmasında istifadə etmək olar. Tədqiqatçılar, mütəxəssislər, filologiya, coğrafiya və tarix fakültəsinin tələbələri bu əsərə istinad edə bilərlər. Əsərdən geniş oxucu kütləsinin maarifləndirilməsində istifadə etmək olar.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda əsasən linqvistik təhlil metodlarından istifadə olunmuş, faktlara sinxron və diaxron aspektdə yanaşılmışdır. İşin səciyyəsiindən asılı olaraq təsviri, müqayisəli-tarixi, müqayisəli-

tutuşdurma metodlardan istifadə olunmuşdur. Dissertasiyanın hazırlanmasında A.Axundov, A.Qurbanov, Q.Qeybullayev, T.Əhmədov, Q.Məşədiyev, B.Budaqov, S.Mollazadə və başqa görkəmli tədqiqatçılardan konsepsiyalarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektı və mənbələri. Tədqiqatın əsas obyektı «Qafqaz təqvimi»nin müxtəlif buraxılışlarında qeydə alınmış türk mənşəli toponimlərdir. Mənbədə Qafqazın türk mənşəli toponimləri haqqında zəngin materiallar vardır. Tədqiqat işində «Qafqaz təqvimi»nin Azərbaycanda olan bütün buraxılışlarından istifadə olunmuşdur: «Qafqaz təqvimi» 1848-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1851-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1852-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1853-cü il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1861-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1870-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1872-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1901-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1903-cü il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1904-cü il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1907-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1908-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1909-cu il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1913-cü il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1914-cü il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1915-ci il üçün, «Qafqaz təqvimi» 1917-ci il üçün.

Qafqazın, demək olar ki, bütün yaşayış məntəqələrinin adları «Qafqaz təqvimi»nin 1914-cü il üçün buraxılışında daxil olduqları quberniyalar, vilayətlər, qəzalar, dairələr və s. üzrə təxminən 132 səhifədə, «Qafqaz təqvimi»nin 1917-ci il üçün buraxılışında 174 səhifədə verilmişdir. Qafqazın su hövzələrinin, çaylarının, göllərinin adlarının siyahısı¹, dağ adlarının siyahısı² «Qafqaz təqvimi»nin müxtəlif buraxılışlarında göstərilmişdir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Onomastika şöbəsində hazırlanmış və müdafiyyə təqdim edilmişdir. Tədqiqatın məzmununu əhatə edən məqalələr respublikamızda və xaricdə keçirilən beynəlxalq səviyyəli konfranslarda məruzə edilmiş, müxtəlif elmi məcmuələrdə, jurnallarda çap edilmişdir. Mövzu ilə bağlı «Qafqazın türk mənşəli toponimləri» («Авропа» nəşriyyatı, Bakı. 2010, 256 s.) adlı monaqrafiya nəşr olunmuşdur.

¹ Кавказский календарь на 1915. Тифлис: Типографии канцелярии его императорского Величества Кавказа, 1914, с. 84-99; Кавказский календарь на 1907. Тифлис: Типография К.П.Козловского, 1906, с. 2-13

² Кавказский календарь на 1915. Тифлис: Типографии канцелярии его императорского Величества Кавказа, 1914, с.31-52; Кавказский календарь на 1853. Тифлис: В типографии канцелярий наместника Кавказа, 1852, с.523-528

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, dörd fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN MƏZMUNU

Əsərin «**Giriş**» hissəsində mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqatın obyektı və mənbələri, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, tədqiqatın metodları, aprobeiasiyası və dissertasiyanın quruluşu haqqında məlumat verilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslı «**Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış türk mənşəli toponimlərin fonetik xüsusiyyətləri**» adlanır və beş yarımfəsildən ibarətdir. Qafqaz ərazisində türk mənşəli toponimlərdə rast gəlinən sait səslərin əvəzlənməsi birinci yarımfəsildə tədqiq olunur.

Sait səslərin əvəzlənməsi türk dillərində geniş yayılmış səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərdəndir. *A~e* səs uyğunluğuna Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Abdallar, Şuşa qəzasında Abdal Gülablı, Dağıstan vilayətinin Qunib dairəsində Ebdal-aya, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Altıncı, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Elti aul, İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Baysal, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Bayburt, Kuban vilayətinin Yekaterinodar dairəsində Beysuq, *a~ə* səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Alışar, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Əlişar, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Ambar, Zaqatala dairəsində Əmbərçay, *a~i* səs uyğunluğuna Acınohur ön dağlığının cənubunda Arçandağ dağ silsiləsi, Laçında İrçan, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Şadılı, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Şidili, *ı~a* səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Daşxarman, Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzasında Aşağa Göynük, *a~o* səs uyğunluğuna Yelizavetpol quberniyasının Qazax və Zəngəzur qəzalarında Alpaut, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Alpout Mehdibəy, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında Ovşar, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Avşar, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Yeddi oymaq, Dağıstan vilayətinin Temir-Xan-Şura dairəsində Aymak, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Tüllü ovlak, Dağıstan vilayətinin Kazı kumuk dairəsində Uçavlak, Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Ovçulu, Tiflis quberniyasının Siqnax qəzasında Avçalı, *u~o* səs uyğunluğuna Qars vilayətinin Oltın dairəsində Susuz, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Sosuzlar, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Sultan-Əli qışlaq, Yelizavetpol quberniyasının Karyagin qəzasında

Soltanlı, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Sor-sor (*sorsor*-qayı etnosuna aid tayfa), Quba qəzasında Sur-sur Bilici, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Xuray, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Yalxoroy (xoray tuva dilində «şəhər»¹), ə ~ i səs uyğunluğuna İrəvan qubqerniyasının İrəvan qəzasında Çimən kənd, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında Çəmənli, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Təknəli, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Çay-Tikna, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Kərpicli, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Kirpic-Kutan, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Kəsikbaş, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Aşağı Kisik, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Çəpər qırılan, Kuban vilayətinin Maykop dairəsində Çipər-Karaç, e ~ i səs uyğunluğuna Yelizavetpol quberniyasının Karyagin qəzasında Edilli, Tiflis quberniyasında İdileti, i ~ u səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Kafir- köy, Dağıstan vilayətinin Temir-Xan Şura dairəsində Kafir Kumux, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Sıçanlı, u ~ ü səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Üləşik, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Birinci Ulaşlı, İkinci Ulaşlı, ü ~ i səs uyğunluğuna Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Bünyat-Allı, Cavad qəzasında Binyatlı, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Pirili, Zəngəzur qəzasında Pürülü, v ~ u səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Altuntaxt/Altıntaxt, Qarabağ silsiləsində Altuntaxta, Qars vilayətinin Ərdəhan dairəsində Altun bulaq, v ~ u səs uyğunluğuna Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Bığır (Azərbaycan dilinin dialektlərində «iki hürgüclü dəvə»²), Buğur, Kutaisi quberniyasının Suxumi qəzasında Buqurdon və s. toponimlərin tərkibində rast gəlinir.

Mənbədə Astara ərazisində İncirsu bulağı qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilinin dialektlərində əncir sözü *incir* formasında işlənir.

II yarım fəsil «Toponimlərdə samit səslərin əvəzlənməsi» adlanır. Burada toponimlərdə təsadüf olunan samit səslərin əvəzlənməsi tədqiq olunur.

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Bağman, Lənkəran qəzasında Bambaşı oykonimləri müasir Azərbaycan toponimiyasında Bağban (Kürdəmir və Ucar rayonları), Banbaşı (Masallı rayonu) formasında qeyd edilir. Dəvəçi rayonu ərazisindəki Əmbilgöl hidroniminə bəzi mənbə-

¹ Розен М.Ф. Словарь географических терминов западной Сибири. 1970, с.77.

² Хаси́ев З. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2000, s.17

lərdə Ənbilgöl şəklində, Zaqatala dairəsindəki Ambarçay oykoniminə Anbarçay yazılış formasında rast gəlinir. XIX əsrdə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında qeydə alınmış *Qaramaryan* kənd adı hazırda Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə (Göyçay) Qaraməryəm kimi, Bakı quberniyasının Quba qəzasındakı Böyük Baraxun, Kiçik Baraxun kənd adları Baraxum (Xaçmaz) şəklində qeyd olunur.

«Qafqaz təqvimi»ndə *b~p* səs uyğunluğuna Zaqatala dairəsində Sapunçu, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Sabunçu, İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Bilək (bilək/pilək qədim türk dillərində «çayın qolu»¹), Dağıstan vilayətinin Samur dairəsində Pilek toponimlərində rast gəlinir. Zaqatala dairəsindəki Gözbarax (barak/barax etnonim) oykonimi Azərbaycanın inzibati-ərazi bölgüsündə Gözparaq şəklində göstərilir .

B~v səs əvəzlənməsi də toponimlərdə müşahidə olunur: Yeni Bəyazid qəzasında Avdal-Ağalı, Tiflis quberniyasında Qavax təpə və s. Bu əvəzlənmə Azərbaycan dilinin əsasən şimal və qərb qrupu şivələrinə xasdır.

B~f səs əvəzlənməsi toponimlərdə o qədər də yayılmış hadisə deyil. İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında qeydə alınmış Əyrisufat kənd adı bəzi mənbələrdə Əyrisubat şəklində göstərilir. Əyrisufat oykoniminin ikinci komponenti yerində işlənən sufat sözü *suvat* leksik vahidinin yerli dialekt variantıdır. V.V. Radlov suad/suvat sözünün «su içilən yer» mənasında işləndiyini göstərir². Azərbaycanda suad «sürü və naxırın çaydan rahat su içməsi üçün düzəldilən yer»ə deyilir³ «Qafqaz təqvimi»ndə Yelizavetpol qəzasında Suad kənd adı qeydə alınmışdır. Naxçıvan ərazisində Suvat mineral bulağı vardır.

Y~v səs əvəzlənməsinə Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında qeydə alınmış Kevuk kənd adında rast gəlinir. Keyik sözü «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında «dağ keçisi», «cüyür» mənasında işlənmişdir: Yazıdan- yabandan keyiki qovar, sənin önünə gətirər, keyiki atarkən oxla səni urar, öldürər⁴. İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Sovux bulax toponimində *y~v* səs uyğunluğu özünü göstərir.

Ərazinin toponimiyasında *y~j* hadisəsi müşahidə olunur: Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Eljurt, Narzan dairəsində Buqujurt, Dağıstan

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969,с.99

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.1, СПб, 1905, с.749

³ Xasıyev Z. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2000,s.69

⁴ Kitabi-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı: Yazıçı, 1987,s.33

vilayətində Jelli kol və s.

Qafqazın türk mənşəli toponimlərində *y-ç* səs uyğunluğuna Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Yal Kışlar, Zən-gəzur qəzasında Göy yal, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Çallı, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Yalxoroy, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Çartəpə, Çarqışlaq, Şamaxı qəzasında Çarqan, Dağıstan vilayətinin Darqın dairəsində Ullu Çartala, Kazı Kumuk dairəsində Gilyar, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Çərtəyaz, Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Çazlıq (qədim türk dillərində «düz», «çöl» mənasında işlənən yazı sözü bəzi türk dillərində *çazı* variantında işlənir¹) oykonimlərində, *ç-ş* səs uyğunluğuna Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Böyük Çağan, Orta Çağan, Bakı qəzasında Şağan, Kuban vilayətində Şağançer, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Şamsız, Kuban vilayətinin Labin dairəsində Çamlıq (*çam* türk dillərində «şam ağacı» mənasında işlənir²), Dağıstan vilayətinin Dargin dərəsində Çamsaral, Ter vilayətinin Oroznı dairəsində Çamqoy, Xasav-Yurt dairəsində Bayçamaul oykonimlərində, *s-ç-ş* səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Şirak (*sirak/şirak/çirak* etnonim), Şirakavan, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Çırxılı, Ter vilayətində Çıraq su – oba, Dağıstanın Qunib dairəsində Çıraq, Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzasında Sincan, Şin (*sin* «dik dağ yarpağı», «ələtmatmaz, sıldırım dağ»³), Qazax qəzasında Çinçin oykonimlərinin, Dağıstan vilayətinin Kara Noqay dairəsində Şinçar, Kuban vilayətinin Temryuk dairəsində Şingel və s. toponimlərdə rast gəlinir.

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Koş (*köç/koş* sözü türk dillərində «düşərgə», «yurd», «icma», «kiçik yurd» mənasında işlənir), oykonimində *ç-ş* səs əvəzlənməsinə, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Əliçopur, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Cəpurtala oykonimlərində *ç-c* səs əvəzlənməsinə, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Kirəşli, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Kirejli oykonimlərində *c-ş*, *c-j* səs əvəzlənməsinə, Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında Zanduk, Ter vilayətinin Veden dairəsində Zandak ara, Qroznı dairəsində Sanduxoy, Yelizavetpol quberniyasının Nuxa qəzasında Zarağan (*sarağan* – sumaqkimilər fəsiləsindən olan bitki cinsi),

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.34

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.2, СПб, 1905,с.1936

³ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı, Elm, 2002, 615 s.

Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Zirik, Karyagin qəzasında Sirik, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Sibir-oba, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Zibir-yurd və s. toponimlərdə *s~z* səs əvəzlənməsinə rast gəlinir.

Qafqazda *q~k~x* səs paralelliyinə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Xartlıq (*qart/kart* qədim türk dillərində qədim türk dillərində «qoca»¹), Dağıstan vilayətinin Samur dairəsində Kart maxi, Ter vilayətinin Kara Noqay dairəsində Kart, Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Qəşəd (türk dillərində *kajat* «dağın döşü, dağın yalı, təpə, yüksəklik, yoxuş, dağ silsiləsi, sıra dağlar»²), Ter vilayətinin Narzan dairəsində Koşet, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Xırxatala, Dağıstan vilayətində Kirka (V.V. Radlov *kırka* sözünün türk dillərində «dağlıq tərəf» mənasında işləndiyini göstərir³), Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Kotalia (türk dillərində *kotal* «dik yoxuş, aşırım, dar keçid, dağ silsiləsi»⁴), Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Xataldon, Yelizavetpol quberniyasında Qoşqar, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Koçxartaş, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Qurudərə, Tiflis quberniyasında Xuru dağ, Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Kerman, Xasav-Yurt dairəsində Qermənşik-otar, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Qusar, Ter vilayətinin Veden dairəsində Xusar-Xınsaq, Batumi vilayətinin Artvin dairəsində Xaraul, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Karaulxana, Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Uruş, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Uruq, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Qundelen, Araz çayının sol qolu Köndələn çay, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Qız yurdu, Ter vilayətinin Pyatıqorsk dairəsində Kız burun, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Qum, Qumbaşı, Zaqatala dairəsində Qum, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Qum-bulaq, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Kumı, Qunib dairəsində Xumser, Kuban vilayətinin Batalpaşa dairəsində Xumalaq və s. toponimlərdə təsadüf olunur. «Qafqaz təqvimini»ndə Min-Vod şəhərinin keçmişdə Kum adlanması qeyd edilir.

K~q~g səs uyğunluğuna İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Gümrü, Dağıstan vilayətinin Avar dairəsində Qimri, Kaytaq-

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.429

² Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, s.256

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., II, ч.1, СПб, 1899, с.747

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., I, ч.2, СПб, 1893, с.127

Tabasaran dairəsində Kiçi-Qamri, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Günbəz, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Kumbet, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Qarqar, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Gerger, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Güngörməz, Dağıstan vilayətinin Kara Noqay dairəsində Kunbatar, And dairəsində Qunqatlanlo, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Qinduştı, İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasında Göy su, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Qok-su, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Kek taş və s. toponimlərdə təsadüf olunur.

K-g qədim türk səs paralellərinə peçeneqlərin *kuərçi* (peçeneqlərin dilində *küerçi* < *küqerçi* sözü «mavi» mənasında işlənmişdir¹) etnonimi ilə bağlı toponimlərdə rast gəlinir: Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında və İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Göyərçin, Dağıstan vilayətinin Kazı Kumux dairəsində Kuqerçi və s.

Qafqazın coğrafi adlarında rast gəlinən fonetik xüsusiyyətlərdən biri də *ts* (ц)-laşmadır. Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Tsay-Kala (Цай-кала), Dağıstan vilayətində Tsanak (Цанак), Tsitseq (Цицег), Tsiper-kent (Ципер-кент), Kutaisi quberniyasının Siqnaх qəzasında Bakurtsax (Бакурцах) oykonimlərində *ts*-laşma müşahidə olunur.

Regionda qeydə alınmış coğrafi adların tərkibində iştirak edən eyni sözlərdə həm kar *t*, həm də cingiltili *d* səsinə təsadüf olunur. Dağ/tağ leksik vahidi əsasında Yelivavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Şinatağ, Karyagin qəzasında Köhnə Tağ, Batumi vilayətinin Batumi dairəsində İnqerdağ, Bakı qəuberniyasının Quba qəzasında Qaradağ, dəmir/temir leksik vahidi əsasında Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Dəmirli, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Temir-aul, dil/til leksik vahidi əsasında Dağıstan vilayətinin Kazı Kumık dairəsində Şulantil, Tiflis quberniyasının Tionet qəzasında Çirdili, daş/taş leksik vahidi əsasında Dağıstan vilayətinin Dargin dairəsində Taşkopur, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Daşlı-yataq, dovşan/tavşan leksik vahidi əsasında İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Tavşan qışlaq, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Dovşanlı, duz/tuz leksik vahidi əsasında Qars vilayətinin Qars dairəsində Duzluca, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində Tuzuqlu, Dağıstan vilayətinin Dargin dairəsində Tuzlamaxi və s. yaşayış məntəqə adları formalaşmışdır.

Ərazinin toponimiyasında *p-f* hadisəsinə təsadüf olunur: İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Torpaxqala, Ter vilayətinin Nalçik

¹ Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı:1999, s.46.

dairəsində Ağtofrak və s.

İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Donquzyan, Bakı quberniyasının Şamaxı, Göyçay və Quba qəzalarında Yengi kənd, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Sırt Yengicə oykonimlərin- də, Cəbrayıl qəzasında Konqur, Kutaisi quberniyasında Donquz-Zorun oronimlərində qədim «sağır nun» *nq, ng* səsləri özünü göstərir. Q.Kazımov e.ə III-II minilliklərdə dövrün türk tayfalarının dilində qovuşuq *ng* burun samitinin işləndiyini yazır ¹.

Qars vilayətinin Qars dairəsində yerləşən Yassıca kənd adında irəli assimilyasiya hadisəsi baş vermişdir.

Pm~pp əvəzlənmə hadisəsi İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasındakı Yappa (Türkmənistanda şıx tayfasının bir qolu yapma adlanır²) oykonimində müşahidə olunur.

«*Toponimlərdə səsdüşümü*» adlanan üçüncü yarımfəsildə toponimlərdə müşahidə olunan eliziya hadisəsi tədqiq olunur.

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Ala-ulqun (*yulqun* kol və ya hündürlüyü 6-10 m olan ağac), Dağıstan vilayətində Teren kui (noqay dilində kui «quyu» mənasında³) toponimlərində «y» səsinin düşməsinə, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasındakı Yaz qırağ (*yazı* türk dillərində «çöl, düzən, düzənlik, səhra» mənalarda işlənir⁴), Göyçay qəzasındakı Çərtəyaz, Quba qəzasındakı Ala yaz kənd adlarında «ı» səsinin düşməsinə rast gəlinir. XIX əsrdə *Qarivənd* formasında rast gəlinən oykonim bu gün Azərbaycanın toponimiyasında Füzuli rayonunda fonetik dəyişikliyə uğrayaraq Qərvənd variantında işlənir. *Qarı* sözü qədim türk dillərində «qədim, köhnə» mənasında işlənmişdir.

İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Amarat, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Hamarat oykonimləri hamarat (düzən, səthi hamar və ya hamarlanmış yer⁵) toponimik termini əsasında formalaşmışdır.

Coğrafi adların tərkibində *dəlilər* sözünün müxtəlif yazılış formalarına rast gəlinir: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Dəlilər, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Dəllər, Tərs Dəllər və s. A.Qurbanov qədim *tele* etnoniminin fonetik tərkibində tarixən *t~d, e~ə, e~i* əvəzlənmələrinin Azərbaycan dili əsasında baş verdiyini və

¹ Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. X cildə, VI cild., Bakı: Nurlan, 2009, s.208

² Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s.62

³ Бушуева Е.Н. Словарь географических терминов и других слов, встречающихся в топонимии Дагестанской АССР, М: 1972, с. 73

⁴ А.Ахундов. Торпаğın köksündə тарихин izləri. Bakı: Gənclik, 1983, s.120

⁵ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, I c, s.222

dilimizdəki «dəli» sözünə uyğunlaşdırıldığını yazır¹.

Qafqaz ərazisində toponimlərdə əks olunmuş fonetik xüsusiyyətlərdən biri də *v*, *y* səslərinin düşməsi nəticəsində yaranan diftonqlaşma- dır. Məsələn, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında və Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Soux-Bulax, Kutaisi quberniyasında Souk-su, Kuban vilayətinin Maykop dairəsində yerləşən *Taukçi* və s.

«*Toponimlərdə səstartımı*» adlanan yarım-fəsildə proteza hadisəsi araşdırılır. Toponimlərdə rast gəlinən fonetik hadisələrdən biri də sözün əvvəlinə «*h*» samitinin artırılmasıdır. «Qafqaz təqvimi»ndə Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında adı çəkilən *İnqar* kənd adı hazırda Ağsu rayonunda *Hinqar* formasında qeyd edilir. Mənbədə İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında *Hinal* dağ, Ter vilayətinin Nalçik dairəsində *İnal* dağ oronimi qeydə alınmışdır.

Ərəb mənşəli Rza şəxs adı ilə bağlı toponimlərdə söz əvvəlinə «*i*» səsi əlavə edilir: Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında İrzalı və Musa İrzalı, Ter vilayətinin Veden dairəsində Beşil-İrzau və s.

Dağıstan vilayətinin Darqın dairəsində Ullu Çara, Kaytaq-Tabasaran dairəsində Ullu çay, Kürə dairəsində Ullu Qataq toponimlərinin birinci komponenti yerində işlənən ulu leksik vahidində «*l*» səs artımı müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət Dərbənd dialekti üçün xarakterikdir².

Xələc tayfa adını özündə əks etdirən Bakı quberniyasının Quba qəzasında yerləşən *Xələnc* oykonimində söz ortasında səstartımı baş vermişdir. Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında *Xələc* yaşayış məntəqə adları məlumdur.

Yeri gəlmişkən deyək ki, Qafqaz ərazisində bəzi toponimlərin tərkibində müşahidə olunan səstartımına müasir Azərbaycan dili baxımından yanaşdıqda proteza kimi nəzərə çarpan hadisənin əslində coğrafi adda həmin sözün qədim formasının saxlanması olduğunu görürük. Məsələn, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində *Yamansu*, Kuban vilayətinin Maykop hissəsində *Amankuz*. Türk dillərində *aman/yaman* «pis» mənasında işlənir.

Yerdəyişmə. Bu fonetik hadisəyə Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Lək-Çıplaq, Yelizavetpol quberniyasında Çıplaxlı kənd adlarına rast gəlinir. *Çılpaq* sözündə metateza hadisəsi baş vermişdir.

Dissertasiyanın II fəslində «**Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış türk mənşəli toponimlərin struktur-qrammatik təhlili**» adlanır. Bu fəsil üç

¹ Qurbanov A. Azərbaycan dilinin onomologiyası. Bakı: Maarif, 1988, s.305

² Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, s.34

yarımfəsildən ibarətdir.

«*Leksik yolla əmələ gələn toponimlər*».

Antroponimlər əsasında leksik yolla yaranan toponimlər: Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Rəşid, Fazil, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Şaban, Mehriban və s. Zoonimlər əsasında leksik yolla yaranan toponimlər: Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Çoratan, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında yerləşən Sinək, Kutaisi quberniyasının Leçxum qəzasında Qu oykonimləri, Bakı quberniyasında Torağay, Lənkəran qəzasında Cüllüt, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarında Gamiş oronimləri və s.

Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında yerləşən Çoratan toponimi haqqında fikirlər müxtəlifdir. Coğrafi ad İ. Bayramova görə, monqolların *corat* etnoniminə *-an* şəkilçisini əlavə etməklə¹, Q. Qeybullayevə görə isə, peçeneqlərin *çur* etnoniminə birləşdirici *a* səsini və *ton* («təpə», «yüksəklik», «hündür yer», «təpəlik yer») sözünü əlavə etməklə yaranmışdır². Z. Xasıyev Çoratan oykoniminin ağartı adını bildirən qədim türk sözünün fonetik-morfoloji inkişafı nəticəsində yarandığını göstərir: *yoğurt = coğurt = cort = coratan = çoratan*. Axırncı formada (çoratan) «qurudçular», «qurud düzəldənlər» mənasını bildirmişdir³. Fikrimizcə, bu oykonim zoonim əsasında formalaşmışdır. V. V. Radlov *çortan* sözünün türk dillərində «durnabalığı» mənasında işləndiyini və Konqrad yaxınlığında Çortan gölünün olduğunu qeyd edir⁴. O. T. Molçanova Dağlıq Altay ərazisindəki Çortan toponimini «durnabalığı» anlamında izah edir⁵. Müasir tatar dilində *çortan*, qırğız dilində *çorton*, türkmən dilində *çortan* «durnabalığı» mənasında işlənir.⁶

Fitonimlər əsasında leksik yolla yaranan toponimlər: Bakı quberniyasının Quba qəzasında Vələmir, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Zirik, Zəngəzur qəzasında Murquz və s.

Oykonimlərin bir qismi yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlərdən yaranmışdır: İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Yuva, Koş və s.

¹ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002. s.621

² Гейбулаев Г. К этногенезу азербайджанцев. т. I, Баку: Элм, 1991, с115

³ Хаси́ев З. Товузун топоним дүнясы. Bakı: Sabah, 1997, s.95-96

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.2, СПб, 1905, с2020

⁵ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.345

⁶ Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков Фонетика. М: Наука, 1984, с.242

Yerin formasını, relyefini, coğrafi mövqeyini bildirən sözlərdən əmələ gələn toponimlər: Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında yerləşən Tağ, İrəvan quberniyasında və Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Səngər, Bakı quberniyasında Gədik, Yelizavetpol quberniyasında Kirs (yumru, şiş¹), İrəvan quberniyasında Çal, Zaqatala dairəsində Qudur, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Tap, Bakı quberniyasının Quba qəzasında yerləşən Tuğay (*tuqay* türk dillərində «subasar meşə, düzdə meşə»²), Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Sım (qədim türk dillərində *sım/sim* «qıraq»³), Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Cılğa (türk dillərində *culqa* «yarğan, qobu, dayaz dərə, çay, kiçik çay»⁴) Kutaisi quberniyasında Kodor, Dağıstan vilayətinin Qunib dairəsində Xamar və s.

Qafqaz ərazisində Amsar kənd adına Bakı quberniyasının Quba qəzasında və Dağıstan vilayətinin Samur dairəsində rast gəlinir. T.Əhmədov Quba rayonu ərazisində yerləşən Amsar kənd adının ərəb mənşəli olduğunu və «böyük şəhər, paytaxt» mənasını daşdığını göstərir⁵. Ərəb dilində «şəhər» mənasında işlənən misr sözü cəmdə amsar (şəhərlər) formasında olur⁶. Biz bu etimologiyanın yanlış olduğu fikrindəyik. Bəzən toponimlərin izahını onun hüduqlarından kənarda axtarmaq lazımdır. Bu fikri Amsar toponiminə də aid etmək olar. Amsar leksik vahidi ilə bağlı hidronimlərə Buryatiya ərazisində rast gəlinir. T.A.Bertaqayev hidronimlərin tərkibində təsadüf olunan *amsar* sözünün «çay ağzı, mənsəb», «giriş, nəyinsə əsası» kimi izah edir⁷. Monqol dilində amsar «kənar», «qıraq» mənalarında işlənir⁸. Quba rayonunda Amsar kəndi Ağçayın sahilində yerləşir. Görünür, çayın sahilində yerləşən yaşayış məntəqəsinə ad coğrafi mövqeyinə görə verilmişdir.

Ərazinin xarakterik xüsusiyyətini, zahiri əlamət və keyfiyyətini

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, I c, 283

² Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, с.163

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,IV, ч.1, СПб, 1911, с.675

⁴ Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М: Мысль, 1984, с. 180

⁵ Əhmədov T.M. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, s.76, s.153

⁶ Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Azərb.SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1966, s.757

⁷ Бєртагаєв Т.А. О монгольских и бурятски гидронимах. Ономастика Востока. М: Наука, 1980, с.124-125

⁸ Русско-монгольский словарь. Улан-Батор: Улсын хєвлэлийн Газар, 1982, с.231

bildirən sözlərdən leksik yolla yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qotur, Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Girdə, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Gil, Zaqatala dairəsində Qum oykonimləri, Qars vilayətində Mərmər, Ter vilayətinin Pyatiqorsk dairəsində Kum, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Oyuq oronimləri, Dağıstan vilayətinin Kara-Noqay dairəsində Şerbet hidronimləri və s.

Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında yerləşən Dulus kənd adı peşə-sənət leksikası əsasında yaranmışdır. Azərbaycan dilində *dulus* «saxsı qab hazırlayan usta» mənasında işlənir.

Leksik yolla yaranan toponimlərin bir qismi tayfa adlarından düzəlmişdir: Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Tərəkəmə, Zəngəzur qəzasında Bayandur, Yelizavetpol quberniyasında Qarqar, Tərtər, Bakı quberniyasında Qaraman, Qars vilayətində Avşar, Dağıstan vilayətində Arqun, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Avşar, Aleksandrapol qəzasında Qıпчаq, Zaqatala dairəsində Tanğıt oykonimləri və s.

Leksik yolla yaranan toponimlərin tərkibində arxaik sözlərə təsadüf edilir: Oltın dairəsində Barık (Orxon-Yenisey abidələrində *bark/barık* «sərdabə», «türbə», «tikili»¹, M.Kaşğarinin lüğətində *bark* sözü «ev»²), Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Barım (*barım* qədim türk dillərində «var-dövlət»³). Azərbaycan dilinin dialektlərində *barınmax* «varlanmaq», «dövlətlənmək» mənalarda işlənir⁴.

Leksik yolla yaranan yaşayış məntəqə adlarının tərkibində hər b sənəti ilə bağlı sözlərə rast gəlinir: Tiflis quberniyasının Tiflis və Borçalı qəzalarında Candar (XII-XIII əsrlərdə Səlcuq sultanlarının saray mühafizəçisi *candar* adlanırdı⁵).

«Morfoloji yolla əmələ gələn toponimlər».

-li⁴ şəkilçisi əsasında yaranan toponimlər: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Veysəlli, Sığırılı, Cavad qəzasında Kərəmli, Aşxılı, Lənkəran qəzasında Şatırlı, Çinarlı, Nurulu, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Mehribanlı, Zəngəzur qəzasında Tərxanlı, Zaqatala dairəsində Fıstıqlı, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qurbəğalı, Bulaqlı, Çanqlı (türk dillərində *çenq* «dağ, zirvə, təpə, burun, sıldırım yarğan,

¹Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı 1993, s.349

²Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı: API, 1979, s.16

³Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., IV, ч.2, СПб, 1911, с.1451

⁴ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I c., Ankara: Türk dil Kurumu Yayınları, 1999, s.429

⁵Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. s.429

sıldırımli sahil»¹), Dəvəli, Aleksandropol qəzasında Sunqurlu, Camışlı, Kaftarlı, Dağıstan vilayətinin Kazı Kumik dairəsində Tabaxlı, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Yavuqlu («Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında *yavuqlu* «adaxlı, nişanlı»² mənasında işlənmişdir) və s.

Toponimlərin tərkibində işlənən *-li*⁴ şəkilçisində səs əvəzlənmələri baş verir ki, bu da yerli dialekt və şivələrlə bağlıdır: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Vələsti, Lənkəran qəzasında Cavattı, Quba qəzasında Daştı-yataq, Ter vilayətinin Veden dairəsində Aqaştı oykonimləri, Ter vilayətinin Kara Noqay dairəsində İlqanı, İlannı hidronimləri və s. «Qafqaz təqvimi»ndə Zaqatala dairəsində *-li*⁴ şəkilçisi ilə işlənən oykonimlərin tərkibində *-lo* yerli dialekt variantı işlənmişdir: Muğanlo, Əlibəylo, Almalo, Kaysarlo, Əmircanlo, Çudulo və s.

*-liq*⁴ şəkilçisinin köməyi ilə əmələ gələn toponimlər: Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Qamışlıq, Tiflis qəzasında Soğanlıq, İrəvan quberniyasında Almaliq, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında Ağalıq, Karyagin qəzasında Xanlıx, Zəngəzur qəzasında Duzluq, Genlik və s.

*-lar*² şəkilçisi vasitəsi ilə yaranan toponimlər: Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Abdallar, Quba qəzasında Aydınlar, Aşıqlar, Tüllər (tül türk dillərində «hasarlanmış, çəpərlənmiş yer»³), Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Türklər, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Uzunlar, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Dirəklər, Cızıqlar (*cızıq* türk dillərində «sərhəd», «hüdüd», «mərz»⁴) və s.

*-çı*⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Şorbaçı, Quba qəzasında Bostançı, Dəvəçi, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Ələkçi, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Təzəkçi, Kutaisi quberniyasının Leçxum dairəsində Sanorçi, Tiflis quberniyasının Borçalı və Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Çanaxçı, Tiflis quberniyasının Borçalı və Telavi qəzalarında Kəpənəkçi və s. Batumi vilayətinin Artvin dairəsində Xalvaşı yaşayış məntəqə adının tərkibində *-çı* şəkilçisinin *-şı* variantına təsadüf olunur.

*-ca*² şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının Sürməli, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzalarında Güllücə, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Toxluca, Yelizavetpol quberniyasının

¹Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана. М: 1971, с.249

² «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s.98

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.2, СПб, 1905, с.1466

⁴ Yenə orada, s.2096

Yelizavetpol qəzasında Qızılca, Cavanşir qəzasında Yamca (V.V.Radlov *yam* sözünün uyğur, osmanlı, cığatay ləhcələrində «poçt stansiyası, poçt atları» mənasında işləndiyini göstərir¹), Kutaisi quberniyasının Sıqnak qəzasında Muxurca (*mukur* türk və monqol dillərində «dalan, aşırımsız dərə, çayı quruyan dərə»²), Tiflis quberniyasında və Qars vilayətində Yağlıca, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Yellicə, Qars vilayətində Alaca və s.

- *cıq*⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Mahmudcuq, Şirvancıq, İrəvan qəzasında Baxçacuq, Kuzəcik, Eçmiədzin qəzasında Məzarçıq, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Qalacıq, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Uşaqcıq, Zəngəzur qəzasında Gölcük, Şuşa qəzasında Quyuçuq, Dağıstan vilayətinin Kürə dairəsində Kalacux, oykonimləri, Konqur silsiləsində Qarıcıq oronimləri və s.

- *sız*⁴ şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Dibsiz, Eçmiədzin qəzasında Başsız, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Şamsız, Oltin dairəsində Susuz və s.

- *ut*⁴, *-at*² şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: Tiflis quberniyasının Loru-Pəmbək qəzasında Şamud, Yelizavetpol quberniyasının Karyagin qəzasında Oxut (qədim türk dillərində *ok* sözü «qəbilə, tayfa» mənasında işlənmişdir³), Zəngəzur qəzasında Tuqut, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Bunud, Şərur-Dərələyəz qəzasında Gabud, Aleksandropol qəzasında Salut və s.

- *an*² şəkilçisi ilə yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Şoran, Bakı quberniyasının Samaxı qəzasında Nuran, Quba qəzasında Alpan, Yelizavetpol quberniyasının Zəngilan qəzasında Qacaran, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında yerləşən Quzan (qədim türk dillərində *quz* «dağın gün düşməyən hissəsi»⁴) və s.

- *i*⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər: Bakı quberniyasının Quba qəzasında İdrisi, Qızıllı, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Turabi, Kutaisi quberniyasının Şorapan qəzasında Muxuri, Dağıstan vilayətinin Qunib dairəsində Şulanı və s. Şulanı oykoniminin türk dillərində *şulan* (leylək mənasında⁵) yaxud *şülən* (Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.1, СПб, 1905,с.311

² Мельхеев М.Н. Географические названия Восточной Сибири. Иркутская и Читинская области. Иркутск: Изд-во Иркутск, 1969,с.87

³ Рәсәбов Ә., Мәммədov Y. Орхон-Үенісей абидәләри. Баки: Yazıçı 1993, s.371

⁴ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969,с.475

⁵ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,IV, ч.2, СПб, 1911, с 1102

qonaqlıq mənasında¹⁾ sözünə – ı şəkilçisini artırmaqla yarandığını ehtimal etmək olar.

-*a*²şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər: Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Barana, Yelizavetpol qəzasında Toğana (türk dillərində şahin quşunun adı şunkar, laçın, toqan, çaqrı, kekuk sözləri ilə ifadə olunmuşdur²⁾), Dağıstan vilayətinin And dairəsində Çita (*çit* türk dillərində «sərhəd», «hüdüd», «yan», «uc»), Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Arta (*art* «qədim türk dillərində «yayla», «dağ aşırımını»³⁾) və s.

-*stan*⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər: Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında Marqastan, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Talistan, Şamaxı qəzasında Bilistan, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Gülüstan və s.

-*is*⁴ şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər: Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Armanis, Axalkalaki qəzasında Xumris, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında İrimis.

-*dar*² şəkilçisi ilə yaranan oykonimlər. Dilimizdə alınma hesab olunan bu şəkilçiyə toponimlərin tərkibində az da olsa rast gəlinir. Məsələn, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Çərəkdar, Zəngəzur qəzasında Oxtar və s.

-*na*² şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Kirna, Zaqatala dairəsində Zarna, Bakı quberniyasının Bakı qəzasında Buzovna və s.

«*Sintaktik üsulla yaranan toponimlər*» adlı yarımfəsildə toponimlərin yaranma modelləri araşdırılır.

Kök+kök modeli. Bu model əsasında Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Taxtakənd, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Sirkətas (qırğızlarda *serkə* «6 yaşar keçi»⁴⁾), Dağıstan vilayətinin Kazı Kumık dairəsində Gilyar oykonimləri, Yelizavetpol quberniyasında Göy göl, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Altın kol, Kizler dairəsində Sarı-su, Kara-keç hidronimləri, Bakı quberniyasının Bakı qəzasında Atəşqaya, Yelizavetpol quberniyasında Dikdaş və s. yaranmışdır.

¹ Kitabi-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı: Yazıçı, 1987, s.71

² Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, 1999, s.2140

³ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.55

⁴ Cəfərsöylü İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2008, s.159

Kök+kök+kök modeli. Bu model əsasında formalaşan toponim- lərə Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Uğurçay bazar, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Boyat Məlik-Urud, Gorus Ağ kənd, Şamaxı qəzasında Ərəşalbaş, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Aktaş aux, Akbulat-yurt, Dağıstan vilayətinin Temir-Xan-Şura dairəsində Qumtop qala, Karabudax kənd oykonimlərini, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Pir-qarı-çala, Bakı quberniyasında Məlik-Qasım dağ, Ter vilayətinin Pyatiqorsk dairəsində Özenqi-Çat-baş oronimlərini və s. misal göstərmək olar.

Qafqaz ərazisində az da olsa *kök+kök+kök+kök* modeli əsasında formalaşan toponimlərə rast gəlinir: Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Mancar Qaraoğlan.

Bir neçə kök və şəkilçidən yaranan toponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

Kök+kök+şakilçi modeli. Bu model əsasında formalaşan toponimlər sayçoxluğu ilə fərqlənir. Məsələn, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Tənqə altı, Qoz ağacı, Qobu qırağı, Lənkəran qəzasında Qız yurdu, Təpə başı, Şıx-axı, Şamaxı qəzasında Qala dərəsi, Yelizavetol quberniyasının Ərəş qəzasında Qaraqumlax, Bulaq otağı, Qoyun binəsi, Cavanşir qəzasında Mal binəsi, Nuxa qəzasında Çay obası, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Qayabaşı, Dağıstan vilayətinin Darqın dairəsində Suqurbaşı, Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında Ömər ağalı və s.

Kök+kök+şakilçi modeli əsasında yaranan toponimlərin bir qisminin tərkibində feli sifət və feli sifət tərkibi iştirak edir: İrəvan qəzasında Sutökülən, Danagirməz, Çamışbasan, Sürməli, Şərur-Dərələyəz qəzasında Ərbatan, Dava olan, Leyliqaçan, Naxçıvan qəzasında İtqıran, Eçmiədzin qəzasında İlançalan, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Boğazkəsən və s.

Kök+şakilçi+kök modeli əsasında Bakı quberniyasının Quba qəzasında Palçıxlı oba, Xanlıq oba, Lənkəran qəzasında Güllü təpə, Qamıştı göl, Eçmiədzin qəzasında Ağca arx, Ağcaqala, İrəvan quberniyasının Sürməli qəzasında Xanlıqyar, Muğancıq Mehrab oykonimləri, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Tüllü ovlak, İrəvan quberniyasında Yanıx dağ oronimləri, Ter vilayətinin Kizler dairəsində Tashlı-kuyu, Kara Noqay dairəsində Kumlu-su, Yarlı-kol hidronimləri və s. yaranmışdır.

Kök+şakilçi+kök+şakilçi modeli əsasında yaranan toponimlərə Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Uğurlubəyli, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Ləyənə-axı (*ləyən* –qab növü), Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında İlxıçı-Naxırçı, İrəvan quberniyasının

Yeni Bayazid qəzasında Babacan dərəsi, Yelizavetpol qəzasında Təknəli-Otaxçı və s. misal göstərmək olar.

Kök+şəkilçi+kök+kök modeli əsasında yaranan toponimlər: İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Aralix Başkənd və s.

Kök+kök+şəkilçi+kök+kök+şəkilçi modeli əsasında Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qızxanıma toy olan yaşayış məntəqə adı yaranmışdır.

Kök+kök+şəkilçi+kök modeli əsasında yaranan toponimlərə Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında qeydə alınmış Əsrək Ağca kənd yaşayış məntəqə adını misal göstərmək olar.

Mürəkkəb quruluşlu yaşayış məntəqə adlarının bir qismi təkrarlanan toponimik vahidlərə fərqləndirici əlamətləri əlavə etməklə yaranmışdır. Fərqləndirici əlamətlər toponimlərin ya əvvəlinə, ya da sonuna artırılır. Fərqləndirici əlamətlərin işlənməsinə görə mürəkkəb quruluşlu oykonimləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: 1. Eyni semantik cərgəli fərqləndirici sözlərlə işlənən yaşayış məntəqə adları (Bakı quberniyasının Quba qəzasında Aşağı Əmirxanlı–Yuxarı Əmirxanlı–Orta Əmirxanlı, Ağ Siyəzən–Qara Siyəzən, Böyük Baraxun – Kiçik Baraxun, Göyçay qəzasında Birinci Alxasoba–İkinci Alxasoba, Birinci Yengikənd–İkinci Yengikənd, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Təzə Ağdaş – Köhnə Ağdaş və s.); 2. Qarışıq semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə işlənən yaşayış məntəqə adları (Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Birinci Nəvahi– Nəvahi Quşı– Nəvahi Müğanlı, Göyçay qəzasında Birinci Axtaçı – İkinci Axtaçı– Axtaçı Abdul Kərim – Axtaçı Salyan, Cavad qəzasında Aşağı Həşimxanlı–Həşimxanlı Polad Tuğay – Yuxarı Həşimxanlı).

Dissertasiyanın üçüncü fəslə «**Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış türk mənşəli oykonimlər**» adlanır. Bu fəsil səkkiz yarım fəsildən ibarətdir. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış yaşayış məntəqə adları müxtəlif söz qrupları (şəxs adları, etnonimlər, bitki və heyvan adları, rəng bildirən sözlər və s.) əsasında formalaşmışdır. Bu amilləri nəzərə alaraq onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Antroponimlər əsasında yaranan oykonimlər. Şəxs adlarından yaranmış antropooykonimlər: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Şəkər, Quba qəzasında Sayad, Lənkəran qəzasında İbişəli, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Rəşid, Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Muradlı, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Turabi, Eçmiədzin qəzasında Əbdülrəhman, Sürməli qəzasında Osmanköy və s.

Etonimlər əsasında formalaşan oykonimlər. Qafqaz ərazisindəki toponimlərin böyük bir qismi etnonimlər əsasında yaranmışdır: İrəvan

quberniyasının Naxçıvan qəzasında Biçənək, İrəvan qəzasında Sabunçu, Xunut, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Baraxlı, Yelizavetpol qəzasında Şadılı, Qarasaqqal, Bakı quberniyasının Bakı qəzasında Sabunçu, Göyçay qəzasında Qarasaqqal, Ter vilayətinin Qrozni dairəsində Zibir-yurt, Xasav-Yurt dairəsində Karasakal-Aul, Narzan dairəsində Barax, Tiflis quberniyasının Tionet qəzasında Şatılı, Batumi vilayətinin Artvin dairəsində Uruq-şato, Dağıstan vilayətinin Kazı Kumık dairəsində Kuba, Kubaçı, Qunib dairəsində Karadax, Kaytaq-Tabasaran dairəsində Karadağlı, Qara dəniz quberniyasının Tuapse dairəsində Sabunçu və s.

Fitonimlər əsasında yaranan oykonimlər. «Qafqaz təqvimi»ndə fitonimlər əsasında yaranmış türk mənşəli oykonimlərə rast gəlinir: Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Vələsti, Quba qəzasında Çinar-qala, Lənkəran qəzasında Məruq qışlaq, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Çinarlı, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sarımsaqlı, Palıdlı, Sürməli qəzasında Söyüdlü, Qamışlı, Almalıq, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Qoşaqovaq, Yemişanlı, Yelizavetpol qəzasında Qara qovaq, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Kuvaq, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Qamışqut, Qara dəniz quberniyasının Tuapse dairəsində Kamış-Tepe, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Kamışlak, Nalçik dairəsində Kamış və s.

Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında yerləşən Marqastan oykonimi *marqa* sözünə –*stan* şəkilçisini əlavə etməklə yaranıb. *Marqa* tuva dilində «yovşan»¹ mənasında işlənir. Dağlıq Altay ərazisində Marqaalı coğrafi adı mövcuddur. Azərbaycanda Ağdərə (keçmiş Mardakert) rayonunda 1954-cü ilə qədər Marquşevan kəndi olmuşdur.

Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Albalan, Ter vilayətinin Veden dairəsində yerləşən Balansu oykonimləri qeydə alınmışdır. Tədqiqatçılar Cəlilabad rayonu ərazisindəki Albalan kənd adının Alı (şəxs adı) və türk dillərində balan/bələn (alçaq dağda, təpədə aşırım) sözlərindən ibarət olub, «Alının bələni» mənasında olduğunu yazırlar². Fikrimizcə, oykonimin ikinci komponenti yerində işlənən *balan* sözü bitki adıdır. *Balan* sözü türk dillərində «başınağacı» mənasında işlənir³. Başqırd, tatar,

¹ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.261

² Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.33

³ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.148

altay, uyğur dillərində bu söz eyni mənəni ifadə edir¹ Dağlıq Altayda Balan, Balanak, Başqırdıstanda Balanlıtau dağ adları mövcuddur. Azərbaycanda başınağacının üç növü bitir: adi gərməşov, adi başınağacı, şərğ başınağacı. Fikrimizcə, Albalan oykoniminin birinci komponenti başınağacının meyvəsinin qırmızı rəngdə olması ilə bağlıdır.

Yelizavetpol quberniyasının Ərəs qəzasında Zirik oykoniminə rast gəlinir. *Zirik* sözü ilə bağlı coğrafi adların etimologiyası haqqında fikirlər müxtəlifdir. Tədqiqatçılara görə, Sirik, Zirik və Ziryik oykonim-ləri sirak tayfa adının müxtəlif dialekt paralelləridir². Fikrimizcə, Zirik fitooykonimdir. Türk dillərində *zirik* leksik vahidi müxtəlif mənaları ifadə edir. Belə ki, *zirinc* dağ meyvəsi özbək dilində *zirik*, uyğur dilində *zirk*, zirə meyvəsi uyğur dilində *zirik* formasında işlənir³. V.V.Radlov türk dillərində *zirik* sözünün «qızılağac» anlamını bildirdiyini⁴ göstərmişdir. Tədqiqatçılar Qaraçay-Balkar toponimiyasında mövcud olan Jerkli kol, Jerkli tüz, Zerkli⁵, Başqırdıstandakı Ziriklibaş⁶ toponimlərinin «qızılağac» bitki adı əsasında yarandığını göstərir. Azərbaycanın Masallı və Göyçay rayonlarında Qızılağac toponimləri vardır. Ehtimal ki, Zirik oykonimi «qızılağac» bitki adı mənasında işlənən zirik sözü əsasında formalaşmışdır.

Bakı quberniyasının Göyçay qəzasında Talıstan oykonimi qeydə alınmışdır. Bu toponimin etimologiyası ilə bağlı tədqiqatçılar yazırlar: «Talıstan kəndinin adı tal, yaxud talı və stan sözlərindən ibarətdir. Lakin tal sözünün mənası aydın deyildir. Güman etmək olar ki, toponim Azərbaycan dilində tala-meşə içərisində düzən yer, açıqlıq və stan-yer sözlərindəndir»⁷ Araşdırmalarda Talıstan toponiminin ərəb dilindəki tal

¹ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.109

² Əhmədov T.M., Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: Bakı Universiteti, 1991, s.245, Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.443

³ Yenə orada, s.91, s.99

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.1, СПб, 1905, с.915

⁵ Коков Дж. Шахмурзаев С.О. Балкарский топонимический словарь Нальчик: Элбрус, 1970, с.62,65,68

⁶ Гарипов Т.М. К изучению тюркских названий населенных пунктов Башкирии // Ономастика Востока. М: Наука, 1980, с.89

⁷ Abbasova M.Ə, Bəndəliyev N.S, Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərğ hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, s.90

(təpə, dağ) və stan (burada «ölkə», «ərazi») komponentlərindən yaranması barədə fikirlər vardır¹. Fikrimizcə, Talıstan fitooykonimidir. Tal qədim türk dilində «söyüd»², türk dillərində «söyüd», «çubuq», «cavan ağac» mənalarını bildirmişdir.³ Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *tal* sözü həm «budaq», həm də «kürək» mənasında işlənmişdir⁴. «Qafqaz təqvimi»ndə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Talın, Ter vilayətinin Xasav-Yurt, Qroznı dairələrində və Dağıstan vilayətinin Temir-xan-Şura dairəsində Tal, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Talı oykonimləri, Dağıstan vilayətinin Kaytak-Tabasaran dairəsində Çartal oronimi qeydə alınmışdır. Əfqanıstanda Talqışlaq toponimi vardır⁵ Talıstan oykonimi qədim türk dillərində «söyüd» yaxud «cavan ağac» mənasında işlənən *tal* sözünə *-stan* şəkilçisini əlavə etməklə yaranıb.

Zoonim əsasında yaranan oykonimlər. Qafqazın toponimlərinin bir hissəsi heyvan adları əsasında yaranmışdır: Bakı quberniyasının Quba qəzasında Dəvəçi, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qurd qala, Maralzəmi, Karyagin qəzasında Maralyan, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Donquzyan, Şərur-Dərələyəz qəzasında Dəvəli, Qurd qulaq, Qaban təpə, İlannı, Eçmiədzin qəzasında İlan qışlaq, İlan çalan, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Kaban-atau, Qroznı dairəsində Katır yurt və s.

Qurbağa zoonimi ilə əlaqədar olaraq İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Qurbağalı, Batumi vilayətinin Artvin dairəsində Baka, Ter vilayətinin Veden dairəsində Baqaçaroy oykonimləri yaranmışdır. Qədim türk dilində *qurbağa* mənasında *baqa/baka/bağa* leksik vahidi işlənmişdir⁶. Bəzi müasir türk dillərində bu söz öz qədim mənasını saxlamışdır⁷.

İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sunqurlu, Ter vilayətinin Veden dairəsində Oysunqur oykoniməri *sunqur* quş adı əsasında formalaşmışdır. Qədim türk dilində şahin quşunun adı

¹ Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 2 cilddə, II c, s.230

² Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.537

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., III, ч.2, СПб, 1905, с.875

⁴ «Kitabi-Dədə Qorqud»un izahlı lüğəti. Bakı: Elm, 1999, s.166

⁵ Eyvazova .R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: 1995, s.111

⁶ Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, s.143

⁷ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.147

sonqur/sunkar formalarında işlənmişdir¹. Müasir türk dillərində bu quş adı müxtəlif variantlarda işlənir: Azərbaycan dilində *şunqar*, başqırd dilində *şonkar*, qazax dilində *sünkar*, tatar dilində *şonkar*, türk dilində *sunqur*, türkmən dilində *şunkar*, uyğur dilində *şunkar* və s.² Sunqur oğuz boyları arasında totem olmuşdur. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında Qazan xan kökünün müqəddəs, ilahi onqon sunqur quşundan olmasını fəxr ilə anır. A. Bayramov Oğuz türklərinin onqonu olan bu quş adının daha sonra tayfa adına çevrildiyini və quşun adının şonqurmaq, şonqarmaq feli ilə əlaqədar olduğunu yazır³.

Hidronimlər əsasında formalaşan oykonimlər. Qafqazdakı oykonimlərin bir qismi *su, çay, göl, arx, bulaq* və s. adları əsasında yaranmışdır: Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Şorsulu, Qaraçay oba, Eyni bulaq, Şamaxı qəzasında Qarasu, Ağsu, Lənkəran qəzasında Xan bulaq, Yelizavetpol quberniyasının Nuxa, Şuşa, Yelizavetpol qəzalarında Qarabulaq, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Qırxbulaq, Göysu, İrəvan qəzasında Qarasu, Sutökülən, Şərur-Dərələyəz qəzasında İstisu, Sürməli qəzasında İstisu, Ter vilayətinin Vladıqafqaz şəhərində İstisu, Kizlər dairəsində Aksu, Xasav-Yurt dairəsində Qoksu, Veden dairəsində Balansu, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Haçasu, Batumi vilayətinin Batumi dairəsində Souk su və s.

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında yerləşən Sarpsu oykonimi qədim türk dilində «çətin» mənasında işlənən *sarp* sözünə⁴ su leksik vahidini əlavə etməklə yaranıb. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *sarp* sözü işlənmişdir: «Sərp yerlərdə yapılmış kafir şəhəri»⁵. Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *sarp* sözü «sel yumuş yerdə əmələ gələn uçurum» mənasında işlənir⁶ Azərbaycan ərazisində Şəki rayonunda Sarpdaş, Yardımlı rayonunda Sarpdağ oronimləri mövcuddur.

Bakı quberniyasının Quba qəzasında Susay, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində və Vladıqafqaz dairələrində Axsay oykonimləri mövcud olmuşdur. *Say* leksik vahidi türk dillərində «içməli, təmiz»⁷, «çayın dayaz

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.508, с. 514

² Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c., Bakı: Kitab aləmi, 2004, s.54

³ Bayramov A. Kitabi-Dədə Qorqud və Qafqaz. Bakı, 2003, s.90

⁴ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.489

⁵ Kitabi-Dədə Qorqud. Azərbaycan ədəbiyyatı inciləri. Bakı: Yazıçı, 1987, s.115

⁶ Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1964, s.355

⁷ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.480

yeri, suyun gətirdiyi qumlardan çay ağzında əmələ gələn dayaz yer, çınqıl və ya xırda çay daşları ilə örtülmüş quru çay yatağı»¹, «dayaz, kiçik çay»² mənalarını ifadə edir.

Relyef bildirən sözlərlə yaranan oykonimlər. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış türk mənşəli oykonimlərin bir hissəsinin tərkibində *dağ, dərə, düz, yoxuş, tərə* və s. kimi sözlər iştirak edir: Bakı quberniyasının Quba qəzasında Dərə-Gəndov, Çuxur oba, Tərə-Yataq, Lənkəran qəzasında Qayalı,Gültərə, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Zağa dərəsi, Qabaq tərə, Şuşa qəzasında Göytərə, Karyagin qəzasında Dağ-Tumas, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Çuxur tala, Yuxarı Gödək dağ, İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasında Kültərə, İrəvan qəzasında Qaratərə, Eçmiədzin qəzasında Tərədibi, Stavropolda Acı-Kulak dairəsində Kaçağan-tube, Dağıstan vilayətinin Kaytaq-Tabasaran dairəsində Kaya, Kaya kənd, Ur-qaya və s.

Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında qeydə alınmış Ketataq oykoniminin birinci tərəfini türk dillərində «qaravul», «gözətçi» sözü mənalarında işlənən *kədə* sözü ilə bağlı hesab etmək olar³.

Türk xalqlarının leksikasında coğrafi termin kimi insan və heyvan bədən üzvlərinin adlarından istifadə olunur. Məsələn, baş, qaş, boğaz, burun, boyun, daban, göz, ağız, bel və s. E.Murzayev, A.Y.Filkova bu qəbildən olan coğrafi terminləri anatomik coğrafi terminlər adlandırır⁴.

Bel sözünün iştirakı ilə Tiflis quberniyasının Senak qəzasında Kakabeli, Ter vilayətinin Veden dairəsində Belqatoy, *daban/tapan* sözünün iştirakı ilə Tiflis quberniyasının Axalkalaki dairəsində Alataban, Qori qəzasında Tapankau, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Tapanlı, Ter vilayətinin Vladıqafqaz dairəsində Tapankom, *kulak* sözünün iştirakı ilə İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasında Qurdqulax, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Darkulaka, Stavropolda Acı-Kulak, *burun* sözünün iştirakı ilə İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Daşburun, Qara burun, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Çamburun, *boğaz* sözünün iştirakı ilə İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Quruboğaz, *baldır* sözünün iştirakı ilə Zaqatala dairəsində

¹ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.1, СПб, 1905, с.219

² Гарипов Т.М. О некоторых параллельных гидронимических терминах Татарской АССР // Ономастика Татарии. Казан: 1989, с.34

³ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., II, ч.2, СПб, 1899, с.133

⁴ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, с.127; Филькова А.Ю, Географические термины в тюркской ойконимии. Ономастика Татарии. Казан: 1989, с.82

Qarabaldır, *bud/but* sözünün iştirakı ilə Dağıstan vilayətinin Kürə dairəsində But-kənt, *baş* sözünün iştirakı ilə Zaqatala dairəsində Meşəbaşı, Sarıbaş, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Çalbaş, *ağız* sözünün iştirakı ilə Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Ağzıbir və s.

Sırt sözü qədim türk dilində «yüksəklik»¹, bəzi müasir türk dillərində «yamac üstü», «təpəliyin üstü», «dağın arxası və ya belı», «kiçik yüksəklik», «dağ, qaya, təpə, yastı yüksəklik», «suayırıcı təpə» anlamında işlənir². Bakı quberniyasının Ərəş qəzasında yerləşən Sırt Yengicə kənd adı «yüksəklik» mənasında işlənən *sirt* sözünə «təzə» mənasında işlədilən *yenqi* sözünü əlavə etməklə yaranmışdır.

Yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranan oykonimlər. Qafqazda qeydə alınmış toponimlərin bir qismi yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranmışdır. Qafqazda oykonimlərin tərkibində *kənd* (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Aykənd, Mahmud kənd, Şərur-Dərələyəz qəzasında Ağcakənd, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında Qaçaq kənd, Süleyman kənd və s.), *köy* (Qars vilayətinin Qars dairəsində Təpəköy, Orta köy, Yelizavetpol quberniyasının Qazax qəzasında Musaköy və s.), *oba* (Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Zeyni oba, İsa oba, Quba qəzasında Qazı oba, Abdul oba, Aslan oba, Hacı Qurban oba və s.), *yurd/yurt* (Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Çuxur yurd, Ter vilayətinin Veden dairəsində Zibir yurt, Katır-yurt, Engəl yurt, Xasav-Yurt dairəsində Acı yurt, Bata-yurt, Dağıstan vilayətinin Temir-Xan-Şura dairəsində Çir-yurt, Kazı-yurt, Tiflis quberniyasının Duşet qəzasında Çil-yurt), *qışlaq* (Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Qışlaq, Nuxa qəzasında Nohurqışlaq, Qışlaq-kənd, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Cavad qışlaq, Quba qəzasında Güney-qışlaq), *qazma* (Zaqatala dairəsində Uzun qazmalar, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Atakişi-Qazma, Dağıstan vilayətinin Kürə dairəsində Yaraq-Qazmalar, Koysun Qazmalar), *binə* (Bakı quberniyasının Bakı qəzasında Binə, Lənkəran qəzasında Binəbəy, Quba qəzasında Yengi Binə, Yelizavetpol quberniyasının Ərəş qəzasında Binələr), *binə*, pəyə sözlərinin sinonimi kimi çıxış edən *yataq* (Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında Gül yataq, Can yataq, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Klic yataq və s.), «mahal», «yurd», «oba», «məskən», habelə «köçəri maldar məskənləri» mənasını ifadə edən *oymaq/aymak* (Bakı quberniyasının Lənkəran

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.505

² Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı: Azər nəşr, 1993, s.41

qəzasında Yeddi oymaq, Quba qəzasında Xırda oymaq, Dağıstan vilayətinin Temir- Xan-Şura dairəsində Aymak) və s kimi yaşayış məntəqə tipini bildirən leksik vahidlərə təsadüf olunur.

Rəng bildirən sözlər əsasında formalaşan oykonimlər. Qafqazda rəng bildirən sözlərin iştirakı ilə yaranan bir qisim oykonimlər qeydə alınmışdır. Bunların əksəriyyəti coğrafi adların tərkibində rəngdən başqa bir sıra qədim mənalarını da qoruyub saxlamışdır. Rəng bildirən sözlər toponimin həcmi, böyüklüyünü, kiçikliyi, hündürlüyünü, alçaqlığını, bitki örtüyünü, suxurlarının rəngini, suyunun keyfiyyətini və s. göstərir.

Qafqazda oykonimlərin tərkibində *ağ* (Yelizavetpol quberniyası- nın Qazax qəzasında Ağbulaq, Ərəş qəzasında Təzə Ağdaş, Bakı quberniyasının Quba qəzasında Ağsiyəzən, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Yuxarı Ağtala, İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Yuxarı Ağcaqala, Zaqatala dairəsində Ağçay, Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Aksu), *qara* (Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Qara yazı, Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Qaramaryan, Qarasu, Cavad qəzasında Yuxarı Qaralar, Quba qəzasında Qara Siyəzən, Lənkəran qəzasında Qara Kazımlı, Zaqatala dairəsində Qara meşə, Batumi vilayətinin Batumi dairəsində Kara dərə, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Kara Uzek, Kara yalaul, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında Qaradaban), *sarı* (Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Sarı Cəfərli, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Sarıqamış, Sarı su, Zaqatala dairəsində Sarıbaş), *göy* (Bakı quberniyası- nın Lənkəran qəzasında Göytəpə, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında Göy yal, İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Göy kilsə, Aleksandropol qəzasında Göy yol, Yeni Bayazid qəzasında Göy su, Ter vilayətinin Xasav-Yurt dairəsində Kok su), *boz* (Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Bozayran, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında Bozquş, Boz at, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Boz yoxuş), *ala* (Zaqatala dairəsində Böyük Ala Temir, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Alabaşlı, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Alapars, Kuban vilayətinin Yey hissəsində Alabaş), *qırmızı* (Eçmiədzin qəzasında Qırmızılı), qırmızı rəng mənasında *qızıl* sözünə (Bakı quberniyasında Qızıl ağac, Quba qəzasında Qızıl qazma, İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında Aşağı Qızıl bulaq, Naxçıvan qəzasında Qızıl qışlaq, Aleksandropol qəzasında Qızıl örən) oykonimlərin tərkibində təsadüf olunur. Qafqazda İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında qeydə alınmış *Yaşıl* oykonimi göy mənasını ifadə edir. Görünür, göy rəngin yaşıllıq mənasında geniş

işlənməsi yaşıl rənglə bağlı toponimlərin az olmasına səbəb olmuşdur. Ter vilayətinin Qroznı dairəsində Aldam oykonimi qeydə alınmışdır. Qədim türk yazılı abidələrində *al* «qırmızı» mənasını ifadə etmişdir¹.

Dissertasiyanın dördüncü fəslə «**Oronimlərin və hidronimlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri**» adlanır və iki yarım fəsilə ayrılır. «*Oronimlər*» adlanan birinci yarım fəsilədə «Qafqaz təqvimi»ninə əsaslanmaqla regionda türklərin tarixi izlərini özündə əks etdirən oronimlər tədqiq olunur. Oronimlərin bir hissəsi türk tayfa, qəbilə, etnosların adlarını əks etdirir: Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında və İrəvan quberniyasının Aleksandro-pol qəzasında Bozabdal dağ, Qazax qəzasında Ağacəri, Bakı quberniyasının Şamaxı qəzasında Qov dağı, Qarabağda Qaraman dağı və s.

Maymak. İrəvan quberniyasının Yeni Bayazid qəzasında mövcud olmuş Maymak dağ adı ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Oronimin barmaq sözü əsasında yaranması ehtimalını irəli sürən A. Bayramov yazır ki, barmaq metaforik yolla toponimiyada əks olunaraq «zirvə», «kəskin yüksəklik» mənasını ifadə edir². Tədqiqatçılar İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında yerləşən Gədi Maymak oroniminin ikinci komponentinin Mamay şəxs adı ilə bağlı olduğunu göstərirlər³. Y. Koyçubayev Qazaxıstan ərazisində mövcud olan Maymak coğrafi adının *maymak* etnonimi ilə bağlı yarandığını qeyd edir⁴. Fikrimizcə, İrəvan quberniyasında yerləşən Maymak və Gədi Maymak dağ adları etno-oronimdir.

Qafqaz təqvimi»ndə antroponimlər əsasında yaranan oronimlərə rast gəlinir: Bakı quberniyasında *Vəli dağ*, *Osman dağ*, *Məlikqasım dağ*, *Bəyimdağ*, Dağıstan ərazisində *Şamxal*, Tiflis quberniyasında *Şəkər bəy* və s.

Qafqazda qeydə alınmış oronimlərin tərkibində fitonimlərə (Kaxet silsiləsində *Karaağac*, Yeni Bayazid qəzasında *Soğanlı*, Bakı quberniyasında *Güllü dağ*, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında *Palıdlı başı*, Batumi vilayətində *Yalanız çəm* və s.), zoonimlərə (İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında *İlandağ*, Eçmiədzin qəzasında *Buğutlu*, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında *Torağay*, Yelizavetpol quberniyasının

¹ Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969, с.32

² Bayramov A. Ermənistanın Ağbaba, Şərəyel, Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri: Filologiya elm.nam.... dis. Bakı, 1995, s.142

³ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.313

⁴ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1974, с.166

Yelizavetpol qəzasında Öküzdağ, Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında İnək dağ və s.), titulları bildirən sözlərə (Bakı quberniyasının Quba qəzasında *Şahdağ*, Nuxa qəzasında *Xan yaylaq* və s.), hidronimlərə (Qarabağda *Qarabulaq*, Kiçik Qafqaz silsiləsində *İncə-su* və s.), rəng bildirən sözlərə (İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında *Bozdağ*, *Boz Abdal*, İrəvan qəzasında Qaraburun, *Ağmanqan*, Yeni Bayazid qəzasında *Qaraarxac*, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında *Bozdağ*, Tiflis quberniyasının Axalkalaki qəzasında *Göytəpə*, Dağıstan vilayətinin Qunib dairəsində *Karaqar*, Dağıstan vilayətində və Borjomi yaxınlığında *Kara-Kaya*, Bakı quberniyasının Quba qəzasında *Ağ gədik* və s.), saylara (Şamaxı yaxınlığında *Üç göl*, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında *Üç təpə*, Bakı quberniyasında *Qırx qız*, Ter vilayətində Pyatiqorsk şəhəri yaxınlığında *Beştəu* və s.), relyef bildirən sözlərə (Bakı qəzasında *Gədik*, Tiflis quberniyasında *Yayla dağ* və s.) təsadüf olunur. XIX əsrdə Qafqazda metaforik oronimlər (yəni zahiri görünüşü oxşadılan oronimlər) İrəvan quberniyasında *Buynuz*, *Yəhər gədik*, Tiflis quberniyasının Siqnaq qəzasında *Kala-boynu*, Ter vilayətində *Usenqi*, Xasav-Yurt dairəsində *Çuval* və s. qeydə alınmışdır.

Mənbədə Ter vilayətinin Nalçik dairəsində *Xotus tau* oroniminə rast gəlinir. B.Budaqov və Q.Qeybullayev İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında yerləşən Qotuz dağ adının türk dillərində qut «möhkəmləndirilmiş yer» və «uz» (Qotuz toponimində «uz» sözü türk dillərində «dərə» mənasındadır) əsasında yarandığını yazırlar¹. V.V.Radlov *xotoz* sözünün türk dillərində kəkil (quşun) mənasında işləndiyini göstərir². Fikrimizcə, Qotuz oronimi türk dillərində kəkil mənasında işlənən *xotuz* leksik vahidi ilə bağlıdır.

Oronimlərin bir qismi dini sözlər, müqəddəs yerlər və inamla bağlı (Bakı quberniyasında *Pirdəyaki*, *Şıx qaya*, Qars vilayətində *Ziyarət dağ*, İrəvan quberniyasında *Pirdağ* və s.), bir qismi ərazisindəki sərvətlərlə, əşyalarla bağlı (Qars vilayətinin Qars dairəsində *Mərmər*, Dağıstan vilayətində *Tuztau*, Bakı quberniyasında *Duz dağ*, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında *Çinqıldağ*, Ter vilayətinin Pyatiqorsk qəzasında *Kum*, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında *Şirin qum təpə*, Dağıstanda *Kurqan-Kum*, Bakı quberniyasının Şamaxı və Quba qəzalarında *Gümüştü dağ*), bir qismi hər hansı bir spesifik xüsusiyyəti, əlaməti ilə əlaqədar (Bakı və

¹ Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.214

² Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т.,III, ч.2, СПб, 1905, с.

İrəvan quberniyalarında *Keçəl təpə*, Tiflis quberniyasında *Keçəldağ*, İrəvan quberniyasında *Şiş təpə*, Bakı quberniyasında *İşixlı dağ*, Tiflis quberniyasında *Qaranlıq dağ*, Qara dəniz quberniyasında *Battaq* və s.), bir qismi yerləşdiyi cəhətlə bağlı (Yelizavetpol quberniyasında Şamxor yaxınlığında *Qabax təpə*, Tiflis quberniyasının Borçalı qəzasında *Qara quzey*), bir qismi isə ərazilərində baş vermiş hadisə ilə əlaqədar (Tiflis quberniyasında *Dəvəqıran*, *Palantökən*, Kiçik Qafqaz sıra dağlarında *Mıxtökən* və s.) adlandırılmışdır.

Yelizavetpol quberniyasında Zəngəzur qəzasında *Kığı* oronimi qeydə alınmışdır. İ.Bayramov dağın kığı etnonimi əsasında yarandığını göstərir¹. B.Budaqov və Q.Qeybullayev oronimin mənasının məlum olmadığını və Türkiyənin şərqində Van gölündən şimalda yerləşən eyni adlı mahaldan (XIII əsrə aid mənbədə) əhalinin hərəkəti ilə əlaqədar olaraq gətirilmə olduğunu ehtimal edirlər.² *Kıqı* sözü ilə bağlı onomastik vahidlər türk xalqları yaşayan başqa ərazilərdə də rast gəlinir. O.T.Molçanova Dağlıq Altay ərazisində yerləşən *Kıqı/Kıqa* çay adının «çay», «kiçik çay» mənasını bildirdiyini yazır³ M.F.Rozen Qərbi Sibir ərazisində Teles gölünün axarı *Kıqa* hidroniminin «çay» mənasını ifadə etdiyini göstərir⁴. Qafqazda Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında *Kığı* (uzunluğu 30 km-dir) adlı çay olmuşdur. Görünür, çayın adı ərazidəki dağa verilmişdir. Həmin ərazidə *Kığı* kəndi də vardır.

İkinci yarımfəsil «**Hidronimlər**» adlanır. Burada hidronimlər tədqiq olunur. Regiondakı hidronimlərin tərkibində etnonimlərə (Zaqatala dairəsində *Qıpçaq çay*, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında *Bayançı gölü*, İrəvan quberniyasında *Abaran*, Bakı quberniyasında *Bolqar çay*, Yelizavetpol quberniyasının Zəngəzur qəzasında *Bazarçay*, Aşağı Kür hövzəsində *Gəncə çay*, *Tərtər*, Xəzər hövzəsində *Qusar çay*, Kuban vilayətində *Kuban*, *Üç Kulan*), şəxs adlarına (İrəvan quberniyasında *Sərdar bulaq*), rəng bildirən sözlərə (Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında *Göy göl*, Cavanşir qəzasında *Ala göl*, Zəngəzur qəzasında *Qara göl*, Ter vilayətində *Saru su*, *Kara kol* gölləri, Dağıstan vilayətinin Temir-Xan-Şura qəzasında *Ax qöl* və s), heyvan adlarına (Qars vilayətində *Ayqır göl*, Bakı quberniyasının Cavad qəzasında *Qazlı*

¹ Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, s.389

² Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, s.302-303

³ Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая Горноалтайск. 1979, с.251

⁴ Розен М.Ф. Словарь географических терминов западной Сибири. Л., 1970, с.36

göl, Stavropolda *Ayqırçay* və s), anatomik leksikaya aid sözlərə (Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında *İncə-ayağı*, *Qara yar ayağı*, Quba qəzasında *Ağzıbir gölü*, Dağıstan vilayətinin Kazı Kumık dairəsində *Başlı çay*, Ter vilayətinin Kizlər dairəsində *Kara-kultuk* və s.), xarakterik xüsusiyyət bildirən sözlərə (Bakı quberniyasının Cavad qəzasında *Bataqlı göl*, Yeni Bayazid qəzasındakı *Gilli göl*, Yelizavetpol quberniyasının Şuşa qəzasında *Şor göl* və s.) rast gəlinir.

Stavropol ərazisində axan çaylardan biri *Ayqır* adlanır. Qafqazda ayğır leksik vahidi ilə bağlı İrəvan quberniyasının Eçmiədzin qəzasında Ayğır göl kənd adı, Qars vilayətinin Qars dairəsində Ayğır göl adı olmuşdur. Azərbaycanda ayğır zoonimi ilə bağlı Ayğırli dağ (Tovuz rayonu) oronimi, Ayğır bulaq (Şəki-Zaqatala zonasında) hidronimi yaranmışdır. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında *Ayğır gözlü* çay adı qeyd olunur.

Qafqazda Suxumi ərazisində *Kodor* çay adına rast gəlinir. A.Superanskaya Kodor hidronimini «bulanıq» mənasında işlənən kodor ərəb sözü ilə bağlı olduğunu ehtimal edir. Bu sözün Qafqaza ərəb leksikası ilə təmasda olan türklər, yaxud hər hansı bir irandilli tayfa tərəfindən gətirildiyinin bilinmədiyini yazır¹. Kodor hidronimini ərəb mənşəli hesab etmək olmaz. Azərbaycanda Balakən rayonu ərazisindən *Qodar* çayı (Balakən çayının qolu) axır. Tədqiqatçılar bu hidronimi türk dillərindəki kodor (qoparmaq, dartıb çıxartmaq) sözü ilə bağlı hesab edirlər². O.T.Molçanova Dağlıq Altay ərazisində mövcud olan Kutarlı göl adının tuva dilində «tökmək», «axmaq» mənasında işlənən kudar sözü ilə bağlı yarandığını yazır³.

Zaqatala dairəsində Qudur dağ, Ter vilayətində Kodor zirvəsi, Qroznı dairəsində Kodor dərəsi oronimlərinin tərkibində qədim türk arxaizmi mühafizə olunmuşdur. Kutaisi quberniyasının Ozurqet qəzasında Quturi yaşayış məntəqə adı vardır.

Başqa bir ehtimal da mümkündür. V.V.Radlov kudur sözünün türk dillərində «dalğalı dağ silsiləsi» mənasında⁴ işləndiyini göstərir. Kodor hidroniminin «axmaq», «tökmək» mənasında işlənən kudar yaxud «dalğalı dağ silsiləsi» mənasında işlənən kudur sözü ilə bağlı olduğunu

¹ Суперанская А.В. Гидронимия Крыма и Северо-Западного Кавказа. Ономастика. М: 1969, с.197

² Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 2 cildə, II, 63

³ Молчанова О.Т. Историческая связь тюркской топонимии Горного Алтая и Тувы. Историческая ономастика. М: Наука, 1977, с.276

⁴ Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. т., II, ч.2, СПб, 1899, с.1488

güman etmək olar.

Quba və Xaçmaz rayonları ərazisindən axan *Çağacıq* çay adını tədqiqatçılar müxtəlif cür izah edirlər. Hidronimin «kiçik çay»¹ (türk –fars mənşəli), «çağlayan, gur axan çay»², ağ rəng³ (monqol dilində çağan), dilimizdəki çağ⁴ mənasında olması barədə mülahizələr vardır.

İran Azərbaycanında Urmiya gölünə cənub tərəfdən tökülən çaylardan biri *Çaqaçuay* adlanır. E.Murzayev hidronimin «sahil», «tərəf», «qıraq» mənalarını ifadə edən *çaka* sözü ilə bağlı yarandığını qeyd edir.⁵ Fikrimizcə, Azərbaycanın ayrı-ayrı ərazilərindən axan hər iki çayın adında iştirak edən *çaqa/çaka* sözü «sahil», «tərəf», «qıraq» mənasında- dır. Türk xalqları yaşayan ərazilərdə *yaka/çaka/çaqa* leksik vahidi ilə bağlı toponimlərə təsadüf olunur. A.V.Buşakov Krım ərazisindəki *Çaqa-Şeyx-Ali* yaşayış məntəqəsinin adını «sahil» mənasında işlənən *çaqa* sözü ilə bağlı hesab edir.⁶ M.F. Rozen Qərbi Sibirdə yerləşən Uzun-Çoqa, Buqalıq-Çoqa coğrafi adlarının tərkibində iştirak edən *çoqa* sözünün tuva dilində «dayaz dərə», «yarğan» mənalarında işləndiyini qeyd edir⁷.

Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı əsas nəticələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Tarixi inkişaf prosesində formalaşan Qafqazın türk mənşəli toponimləri təsadüfən deyil, türk toponimiyasına xas qanunauyğunluqla yaranmışdır. Qafqazın toponimlər sistemi türk paleotoponimləri və həmin adlarda mühafizə olunmuş qədim dövr fonetik, leksik, leksik-semantik, qrammatik elementlərlə zəngindir. Ərazinin toponimiyasında türk mənşəli toponimlərin formalaşmasında iştirak edən sözlərə, onların müxtəlif fonetik formalarına qohum türk dillərində rast gəlinir.

2. Mənbələr üzrə aparılan toponimik araşdırmalar türk xalqlarının tarixini, etnogenezini, etnoqrafiyasını öyrənmək üçün qiymətli linqvistik fakt kimi dəyərləndirilməlidir.

¹ Abbasova M.Ə, Bəndəliyev N.S, Məmmədov X.H. Böyük Qafqazın cənub-şərq hissəsinin toponimiyası. Bakı: Elm, 1993, s. 172

² Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, I c, s.128

³ Azərbaycan toponimləri. Ensiklopedik lüğət. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası, 1999, s.529

⁴ Əsgərov N. Azərbaycan hidronimləri. Bakı: ADPU, 2002, s.82

⁵ Мурзаев Э.М. Очерки топонимики. М: Мысль, 1974, с.264

⁶ Бушаков В.А. Семантический анализ Крымских ойконимов с топоформантами -сала, -кост, -эль /-эли и аффиксом –лар, -лер. Советская тюркология, 1989, №2, с.43

⁷ Розен М.Ф. Словарь географических терминов западной Сибири. Л., 1970, с.79

3. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, türk mənşəli toponimlərin bir qismi zaman keçdikcə ilkin formasını qoruyub saxlaya bilməmişdir. Toponimlər müəyyən amillərin təsiri nəticəsində fonetik, morfoloji dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu xüsusiyyətlər linqvistik təhlil prosesində üzə çıxır. Məsələn, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Yaz qıraq (indi mövcud deyil), Kürdəmir rayonunda Çərtəyaz, Goranboy rayonunda Xarxaput (mənbədə Xara xaput), Ağsu rayonunda Hinqar (mənbədə İnqar), Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Ala – ulğun (indi mövcud deyil) və s.

4. Qafqaz ərazisindəki bəzi coğrafi adların paralellərinin müəyyən edilməsi nəticəsində onların izahındakı mövcud dolaşılıq aradan götürülmüşdür. Məsələn, Amsar, Kığı, Ucar, Çağacıq və s.

5. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış ən qədim və qədim toponimlərin tədqiqi nəticəsində Qafqaz ərazisində türkdili tayfaların yaşama tarixini, areallarını aydınlaşdırmaq olar. Bu toponimik vahidlər zəngin material kimi onların qədim, tədqiq olunmamış areallarının müəyyən olunması baxımından xüsusilə qiymətlidir. Mənbədəki türk mənşəli toponimlər türk xalqlarının tarixi inkişafını özündə əks etdirir.

6. «Qafqaz təqvimi»ndəki materiallar, məlumatlar elmi səriştəsi olmayan şəxslər tərəfindən qeydə alındığından burada verilən toponimik şərhlər elmilikdən uzaqdır. Bir qisim toponimlərin izahında rusların türklərə qarşı qərəzli mövqeyi açıq-aşkar görünür. Tədqiqatda bunlara tənqidi yanaşılır, əsaslandırılmış fikirlər irəli sürülür. Rusların, ermənilərin siyasətinə xidmət edən təhrif edilmiş, dəyişdirilmiş türk toponimlərinin ilkin formaları, coğrafi mövqeləri müəyyən edilir. «Qafqaz təqvimi»ndə imperiyanın siyasətinin qurbanı olan dəyişdirilmiş bəzi toponimlərin əvəzinə işlənən rus, erməni variantının yanında türk adlarının paralel olaraq verilməsi tarixi həqiqətlərə şahidlik edir.

7. Coğrafi adların tərkibində müasir türk dilləri üçün arxaik hesab edilən qədim türk sözləri, elementləri iştirak edir. Onların bir çoxunun tarixi eramızdan əvvəlki dövrlərə aiddir. Paleotoponimlərin bəziləri hazırda türkdilli xalqların yaşadıkları ərazilərdə saxlanılmış, bəzilərinə isə yalnız qədim türk mənbələrində rast gəlinir. Türk mənşəli arxaik sözlərdən yaranmış toponimik vahidlərin araşdırılması Azərbaycan xalqının tarixi leksikasını öyrənmək baxımından qiymətli material verir. Qafqazdakı türk mənşəli toponimləri yaradan bəzi tayfaların dilləri tarixin dərin qatlarında yox olmuşdur.

8. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, regionda qədim türk etnonimləri əsasında əmələ gələn toponimik vahidlər çoxdur. Həmin adlar bu ərazidə öz izlərini qoymuş türk tayfaları haqqında məlumat verir.

Qafqazda *hun, gencək, peçeneq, qıpçaq, abdal, quşçu, şato, ulaş, sak, şirak, bayandur, qacar, tærtər, qazan, qazax, kapon, oğuz, avşar, bolqar, bayat, baharlı* və başqa tayfalar yaşamışlar. Tədqiqat Qafqazda tarixən baş vermiş etnik prosesləri, türk xalqlarının o cümlədən, Azərbaycan xalqının etnogenezi ilə bağlı ziddiyyətli məqamları da aydınlaşdırmağa imkan yaradır. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, antik mənbələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində və s. adları çəkilən bir sıra tayfalarla bağlı toponimlərə Qafqaz ərazisində rast gəlinir. Bu da həmin toponimlərin nə qədər uzaq keçmişdə yarandığını göstərir.

9. Qafqazın toponimləri zəngin semantik xüsusiyyətə malikdir. Onların tərkibində qədim türk sözləri (*teqenek, marqa, barım, şatır, zurik, xatın, oy, yazı, buğur, kür, yavuş, tuğ* və s.), dialekt sözləri (*dibək, əmbiz, cuvar, dəlmə* və s.), relyef bildirən sözlər (*tau, art, çanq, car/çar/yar, yal/çal, yoxuş, sırt* və s.), hidronim bildirən sözlər (*su, çay, göl, suad, kem/xum, suçuq, say* və s.), şəxs adları (*Şəkər, Zeynəddin, Xosrov* və s.), rəng bildirən sözlər (*ağ, qara, sarı, ala, göy, yaşıl* və s.), yaşayış məntəqə tipini bildirən sözlər (*kənd, oba, köy, yaylaq, qışlaq* və s.), fitonimlər (*palıd, alma, qovaq, çinar, şam, qamış, ərik, alça, zoğal, iydə, fıstıq* və s.), zoonimlər (*ilan, dovşan, qurd, maral, ceyran, inək, sığır* və s.) iştirak edir.

10. Təkrarlanan coğrafi adlara fərqləndirici əlamət bildirən sözlərin (*aşağı-yuxarı, baş-orta-qıraq, yeni-təzə-köhnə, birinci-ikinci-üçüncü* və s.) artırılması təkcə Azərbaycan toponimiyasında deyil, Qafqazın türk mənşəli toponimiyasında geniş yayılmışdır.

11. Qafqazın türk mənşəli toponimləri quruluşca üç yerə (sadə, düzəltmə, mürəkkəb) bölünür. Ərazinin toponimiyası mürəkkəb və mütəşəkkil sistem təşkil edir. Burada hibrid tərkibli toponimlərə də rast gəlinir. Məsələn, Çayrud (talış dilində rud «çay»), Aletkari (gürcü dilində kari «keçid»), Bazarxevi (gürcü dilində xevi «dərə»), Derinvir (ləzgi dilində vir «göl») və s.

12. Araşdırma nəticəsində məlum olmuşdur ki, mənbədə qeyd alınmış toponimlərin bəzilərində müəyyən tarixi dövrlərdə dəyişmə baş vermiş, bir qism adlar yenisi ilə əvəz olunmuşdur.

13. Azərbaycan ərazisində müasir dil və onun dialektləri, şivələri baxımından mənası məlum olmayan toponimlər vardır. Onların tərkibində xalqımızın etnogenezində iştirak etmiş qədim türk tayfa və qəbilələrinə məxsus elementlər, leksik vahidlər iştirak edir. Məsələn, Yelizavetpol quberniyasının Yelizavetpol qəzasında Barım, Toğana, Cavanşir qəzasında Yamca, Kevuk, Şuşa qəzasında Tuğ, Bakı quberniyasının Lənkəran qəzasında Albalan, Göyçay qəzasında Talıstan, Tiflis quberniyasının

Borçalı qəzasında Yavuşlu, Quzan v. s.

14. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış toponimlərin tarixi-lingvistik aspektdə təhlili tarixi həqiqətləri ortaya çıxarır, siyasətin qurbanı olmuş türk toponimlərini olduğu kimi canlandırır. Aparılan araşdırmada faktlarla sübut edilir ki, bu regionda türk mənşəli toponimlər daha qədimdir.

15. Tədqiqat nəticəsində tərkibində qədim türk sözləri və etnonimləri mühafizə olunmuş bir sıra paleotoponimlərin müasir Azərbaycan toponimiyasında təhrif olunmuş variantları müəyyən edilmişdir. Məsələn, Qarivənd (*qarı* qədim türk dillərində «köhnə» mənasında) Füzuli rayonunda Qərvənd, Bambaşı (*bom* türk dillərində «ensiz vadi, dar dəre, keçilməz dağ silsiləsi, yoxuş» mənasında) Masallı rayonunda Banbaşı, Gözbarax (*barak/barax* etnonim) Zaqatala rayonunda Gözparaq, Böyük Baraxun, Kiçik Baraxun (*hun* etnonim) Xaçmaz rayonunda Baraxum, Kiçik Baraxum, Tüllər (*tül* türk dillərində «hasarlanmış, çəpərlənmiş yer», -lər şəkilçi) Quba rayonunda Tülər, Sibir oba (etnotoponim) Xaçmaz rayonunda Sabir oba formasında işlənir. Dissertasiyanın məzmunu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı əsərləri çap edilmişdir:

1. Oronimlərin orfoqrafik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2002, № 5, s.156-159

2. Oronimlərin orfoqrafiyası // Elmi axtarışlar. Bakı: Nurlan, 2002, VIII, s.59- 61.

3. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış eyni semantik cərgəli fərqləndirici əlamətlərlə işlənən toponimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, № 3, s.100-102

4. «Qafqaz təqvimi»ndəki fitotoponimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2003, № 4, s..251-253

5. «Qafqaz təqvimi»ndə say komponentli toponimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2004, № 1, s.269-272

6. «Qafqaz təqvimi»ndə hidronimlər əsasında formalaşan oykonimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2004, № 2, s. 266-270

7. «Qafqaz təqvimi»ndə qeydə alınmış mürəkkəb quruluşlu toponimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2004, № 3, s. 257-260

8. Qafqazın mürəkkəb quruluşlu oronimləri // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2004, № 4, s.233-237

9. Qafqazın rəng bildirən sözlərlə yaranan toponimləri // Elmi Axtarışlar. Bakı: Səda, 2004, XII, s.140-144

10. Qafqazın qədim türk sözləri ilə yaranan toponimləri // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı:

2004, №3-4, s.146-151

11. «Qafqaz təqvimi»ndə zootoponimlər // Onomastika. (Elmi onomastika jurnalı). ADPU, Bakı: 2004, № 4, s.96-10

12.«Qafqaz təqvimi»ndə relyef bildirən sözlərlə yaranan oykonimlər // Dilçilik. (Elmi-lingvistik jurnal). Bakı: ADPU, 2004, №4, s.20-26

13. «Qafqaz təqvimi»ndə oronimlər // Elmi araşdırmalar. Bakı: Səda, 2004, № 3-4, s.149-153

14. Qafqazın çay adları // Tədqiqlər.Bakı: Elm, 2005, №1, s.191-197

15. Yaşayış məntəqəsinin tipini bildirən sözlər vasitəsilə yaranan oykonimlər // Elmi axtarışlar. Bakı: Səda. 2005, XIII, s.80-83

16.Etnooykonimlər // Elmi axtarışlar.Bakı: Səda. 2005, XIV, s.79-84

17.Qafqazın hidronimləri. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının xəbərləri // Humanitar elmlər seriyası, Bakı: 2005, № 4, s.132-139

18. Qafqazın türk mənşəli hidronimik oykonimləri // Elmi axtarışlar. Bakı: Səda. 2006, XXIX, s.67-70

19. Qafqaz ərazisində antroponimlər əsasında yaranan oykonimlər // Elmi axtarışlar.Bakı: Səda. 2006, XXVII, s96-100

20. Qafqazda tayfa adları ilə bağlı yaranan oykonimlər // Dil və ədəbiyyat.Bakı: BDU, 2006, №6, s.30-32.

21. Qafqaz ərazisində -lar, -lər və -ca, -cə şəkilçisi vasitəsilə yaranan oykonimlər // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. ADPU, Bakı: 2006, №4, s.157-161

22. Qafqazın türk mənşəli leksik-semantik yolla yaranan oykonimləri // Türkologiya.Bakı: 2006, №1, s.72-79

23. Morfoloji və sintaktik yolla yaranan oykonimlər // Dil və ədəbiyyat. Bakı: 2006, № 2, s.64-66

24.Qafqaz ərazisində -lı, -li, -lu,-lü şəkilçisi vasitəsilə yaranan oykonimlər // Elmi axtarışlar.Bakı, Səda. 2006, XXIV, s.26-29

25.Qafqazın oykonimlərində qədim türk elementləri // Elmi axtarışlar. Bakı, Səda. 2006, XIX, s.137-141

26.Toponimlərin fonetik xüsusiyyətləri // Tədqiqlər.Bakı: Elm, 2006, №2, s. 226-232.

27.Qafqaz ərazisində hidronimlər // Tədqiqlər. Bakı: Elm, 2006, №4, s.345-352

28. Türk mənşəli toponimlərin tədqiqində «Qafqaz təqvimi»nin yeri // Tədqiqlər.Bakı: Elm, 2007, №1, s.277-282

29.Kafkasya bölgəsində kadım türk sözləriylə olmuş toponimlər (Tarihi verilər əsasında) // YOM. Türk dünyası Kültür Dergisi.Güz. 2009, s.41-48

30.Фонетические особенности топонимов тюркского происхождения Кавказа// Язык и культура. Выпуск 12. Том VIII (133).Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. Издательский дом Дмитрия Бугаго.2009 , с.77-82

31.Qafqazda türk mənşəli oronimik oykonimlər//Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2009, s.173-183

32.Kafkasya bölgəsində türk kökenli toponimlerde rast gəlinen kadım leksik unsurlar (tarihi veriler əsasında)// Türkbilim. Ege Universitesi. 2010. Ağustos, s.137-145

33.Гидронимы тюркского происхождения на территории Кавказа // Хабаршы. Вестник. Казахский Национальный Университет имени Аль-Фараби. 2010. №3,с. 60-63

34.Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. «Şərq-Qərb», 2007, I c, s 306 (kollektiv)

35.Параллельность в топонимах на территории Азербайджана и Татарстана // Ономастика Поволжья. Материалы XII Международной конференции. Казань, 14-16 сентября. Казанский Государственный университет. с. 237-240

36.Qafqazın türk mənşəli toponimləri. (monaqrafiya). Bakı: Avropa, 2010.s. 256

38. Kafkasyanın Türk kökenli toponimlərinin incelemede türkceden yararlanma// III Uluslararası dünya dili türkce sempozyumu. 16-18 aralık. İzmir: 2010. s.161-167

39. Əfsanələrdə Qafqazın türk mənşəli toponimləri // Türkologiya. Bakı: Elm, 2011, №3. s. 66-75

**ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ТОПОНИМОВ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ,
ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫХ В «КАВКАЗСКОМ КАЛЕНДАРЕ»**

РЕЗЮМЕ

В диссертации на основе различных выпусков «Кавказского календаря» исследуются в историко-лингвистическом аспекте топонимы тюркского происхождения на территории Кавказа, выявляются их ареалы. «Кавказский календарь» является совершенным источником, дающим ценные факты для изучения топонимов. На основе проведённых исследований было доказано, что тюрки – одни из наиболее древних жителей данной территории. Параллелизм в топонимах тюркского происхождения на территории Кавказа показывает широту географического региона проживания тюркоязычных народов.

Диссертация состоит из введения, четырёх глав, заключения и списка использованной литературы.

Во «Введении» даются сведения об актуальности темы, целях и задачах, объекте и источниках, научной новизне, теоретической и практической значимости, методах, принципах, апробации и структуре диссертации.

В первой главе диссертации исследуются фонетические явления, встречающиеся в топонимах тюркского происхождения на территории Кавказа. Во второй главе проводится структурно-грамматический анализ топонимов тюркского происхождения, зарегистрированных в «Кавказском календаре». В третьей главе исследуются лексико-семантические особенности ойконимов. В четвертой главе рассматриваются лексико-семантические особенности оронимов, гидронимов.

В заключении обобщаются полученные научные результаты.

**THE HISTORIC-LINGUISTIC ANALYSIS OF THE
TOPONYMS OF THE TURKIC ORIGIN HAVING MARKED IN
THE «CAUCASIAN CALENDAR»**

SUMMARY

The dissertation is dedicated to the historic-linguistic analysis of the toponyms of the Turkic origin having marked in the various edition of the «Caucasian Calendar». «The Caucasian Calendar» is a perfect source which gives valuable facts for studying toponyms. The carried out analysis proved the Turks are the most ancient inhabitants of this area. The parallelism in the toponymies of Turkic origin in the Caucasian area shows the broadness of the region where the Turkic language speaking people lived.

The dissertation consists of an introduction, four chapters, a conclusion and the list of the used literature. In the introduction of the dissertation the actuality, the aims and tasks, scientific novelty, methods and sources, theoretical and practical significance of the theme is presented and the structure and approbation of the research work is informed about. In the first chapter of the dissertation the phonetic peculiarities having met in the toponyms of the Turkic origin in the Caucasus area are analysed. In the second chapter the toponyms of the Turkic origin having registered in the «Caucasian Calendar» are studied from structural-grammatical point of view. The third chapter entitled «The Oronyms of the Turkic origin registered in the «Caucasian Calendar» the oronyms are analysed according to their lexico-semantic peculiarities. The lexico-semantic features of the oronyms, hidronyms are investigated in the fourth chapter.

The results obtained during the process of the investigation have been summed up in the conclusion.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ ИМ. НАСИМИ**

На правах рукописи

ТУНЗАЛА ЛЯТИФ кызы БАХШИЕВА

**ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ТОПОНИМОВ ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ,
ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫХ В «КАВКАЗСКОМ
КАЛЕНДАРЕ»**

Специальность: 10.02.06- Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание ученой степени
доктора наук по филологии

БАКУ- 2011